

केशव मुनिदास

मुकुन्द राज "आखिल"

व्याक

मुकुन्द राजसुत मुकुन्द गिरी
निकामी नवाजीतव

३६५

म. ध्य.

१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥समर्थानां प्रथमाद्या॥ इदं वदन्नयमधिक्रियते। प्राग्दिश इति यावत्।
प्राग्दीव्यतोऽण्॥ तेन दीव्यतीत्यतः प्रागराधिक्रियते। अश्वपत्यादिभ्यश्च॥ रुभ्योऽण्
स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतेर्गाणपतम्। हित्य हित्या हित्य
पत्तुत्तरपदास्त्राणः॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। हिते रपत्यादिदेत्यः। अहिते र हित्य स्य वा अदि
त्यः॥ यणो मयो देवाचे॥ मय इति पंचमी यण इति वृत्तिरिति पक्षे यस्य द्वित्वं। हलो यमां य
मिलोप॥ वा स्यात् इत्यसतिलोपे द्वित्वे च सति त्रियं रूपं। असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्बाह्वि
यं। द्वित्वाभावे लोपे च सति एक्यं। प्राजापत्यः देवा घञ्जौ। देवा देवं वहि वृष्टिलोपो यञ्

समः

१

वाह्यः इक कच ॥ किति च ॥ कितित द्वितेः चामादेरचो वृद्धिः ॥ वाहीकः ॥ गोरजादि प्रसं प्रसं सै गेयत्
गोरपत्यादिगम्यं ॥ उत्सादिभ्योऽन् ॥ श्रौत्सः ॥ इत्यपत्यादि विकारो तार्थाः प्रत्ययाः ॥ स्त्री पुंसाभ्यां
नेस्त्रजो भवनात् ॥ धान्यानां भवन इतः प्रागर्थेष्वाभ्यामेतौ स्तः ॥ स्त्रेराः ॥ यौ ह्येतस्यापत्यम् ॥
षस्य नात्कृतसंघेः समर्थादपत्येथेऽङ्गावक्ष्यमाणश्च प्रत्यया वासु ॥ श्रौर्गुणाः ॥ उव
र्गान्तस्य भस्य गुणास्तद्विते ॥ श्रौरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः सज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञाप
यितुं ॥ तेन स्वायं भुवमित्यादिसिद्धं ॥ उपगोरपत्यमोपगवः ॥ आश्वपतः देत्य ॥ श्रौत्सः ॥ स्त्रेराः
यौ ह्यः ॥ अपत्यं यौत्र प्रभृति गोत्रं ॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं यौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ एको गोत्रे

म. ध्य.

२

गोत्रे एकस्य प्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ गोत्रापत्ये गर्गस्य गोत्रा-
 पत्यं गार्ग्यः । वात्स्याः । यज्जञोश्च ॥ गोत्रे यद्यजन्मज्जनन्तं च तद्वयवयोरेतयोर्लुक् तत्कृतेव
 हुत्वेन तु स्त्रियां । गर्गाः । वत्साः । गोत्रे लुगचि ॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्यय
 स्यालुगस्यात् ॥ गर्गाणां छात्राः । वक्ष्यमाणो वृद्धाच्छुः । आपत्यस्य चतुर्द्वितेनानि । हलः पर
 स्यापत्यस्य लोपस्तद्वितेनान्वाकारे गार्गीयाः । भनान्तिके । गार्ग्यायराः प्राग्दीव्यतीये किं
 गर्गभ्यो हितं गार्गीयं । अचिकिं । गर्गभ्य आगतं गर्गरूप्यं ॥ जीवती तु वंसे युवा ॥ वंशेऽपि त्रादौ
 जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थीदित्युवसंज्ञमेव स्यान्न तु गोत्रसंज्ञमगोत्रास्य स्त्रियां ॥ यू-

राम.

२

न्यपत्नेविवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्नादेव प्रत्ययः स्यात्स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ॥ यन्निजोश्च ॥ गोत्रे यौय
जिजोतदन्तात्फक् ॥ आयेनेयिनीयियः फ छ ख क् घा प्रत्ययादीनां ॥ प्रत्ययादेः फस्य आय
नृछस्परस्वरस्पर्शन्छस्पर्श्यघस्पर्श्यसुः ॥ गर्गस्य युवापत्यं गार्गायराः ॥ अतश्च ॥ अप
त्येर्थादाक्षिः ॥ बाह्यादिभ्यश्च ॥ बाह्विः ॥ ओडलोमिः ॥ ओडलोमी ॥ लोम्नोपत्ये बुवहुश्चकारो
वक्तव्यः ॥ बाह्यादिजोपवादः ॥ उडलोमाः ॥ आकृतिगणायं ॥ अनृष्यातन्तर्यं विदादिभ्योः
ञ् ॥ येत्वत्रानृपयस्तेभ्यः पत्येऽन्यत्र तु गोत्रे ॥ विदस्य गोत्रं वैदः ॥ वैदो ॥ विडा ॥ पुत्रस्याः पत्यं
पोत्रः ॥ पोत्रो ॥ यजजोश्चेति सूत्रे प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं तेनेहन ॥ पोत्राः ॥ एवं दौहित्रादय

मध्य

३

शिवादिभ्योऽरार॥ अयपते॥ शैवः॥ गांग॥ त्रायंधक हस्ति कुरुभ्यश्च॥ अविभ्यः॥ वासिष्ठः॥ वै
 श्वामित्रः॥ त्र्यंबकेभ्यः॥ श्वाफत्कः॥ हस्तिभ्यः॥ वासुदेवः॥ कुरुभ्यः॥ नाकुलः॥ साहदेवः॥ मातु
 रुत्सेखासंभद्रपूर्वायाः॥ संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादराप्रत्ययश्च॥ द्वे मातु
 र्॥ वारा मातुरः॥ सा मातुरः॥ भाद्र मातुरः॥ स्त्रीभ्यो छक्॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो छक्॥ वेन ते यः॥
 केन्यायाः॥ कनीन च॥ चादरा कानीनो व्यासः॥ कर्णाश्च॥ राजश्च शुराद्यत्॥ राज्ञो जानावेव॥
 येचाभावकर्मणीः॥ याक्षैतद्वितेऽन्यक्त्या स्यान्न तु भावकर्मणीः॥ राजन्यः॥ जानावेवेति किं
 ॥ भर्त्ता॥ प्रकृत्याऽशिपरे॥ राजनः॥ श्वशुर्यः॥ दत्ताद्यः॥ दत्त्रियः॥ जानावित्येव॥ क्षात्रिरन्यः॥ रे

रामः

३

वत्पादिभ्यः क् ॥ ठस्येक ॥ अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः । ऐवतिकः ॥ गोत्रे कुंजादिभ्यश्च क्त्वा । वातचक
ओरस्त्रियां ॥ वातवाचिभ्यश्च क्त्वा नेभ्यश्च श्वाथेऽप्यप्रत्ययः स्यात् । कौं जायन् ॥ कौं जायन्मौ । बहु
त्वे लुग्ववक्षते । बाध्ना नायन् ॥ नडादिभ्यः फक् ॥ गोत्र इत्येवः नादायनः । चारायणाः । अनन्तरे ना
डिः ॥ अश्वादिभ्यः फक्त्वा । गोत्रे । आश्वायनः ॥ इतश्चानिजः ॥ इकारान्ताद्यचोऽप्येधकनत्विजं
तात् । दैलेयः । नैधेयः । आत्रेयः । आत्रेयो ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरेभ्यश्च ॥ एभ्यो गो
त्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृतवहुत्वेन तु स्त्रियां । अत्रयः । भृगयः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः ।
अंगिरसः । शुभ्रादिभ्यश्च ॥ ठक् स्यादपत्ये । शोभेयः । कल्याणादीनामिनङ् ॥ एषामिनङ् स्यात्

मध्य

४

छकवा। कारिनेयः। वाधकिनेयः। कुलतायावा॥ इन्द्रमात्रे विकल्पते छकुनित्यः पूर्वशौवा। को
 लेदेयः। कौलदिनेयः। सतीभिक्षुकपत्रकुलरा॥ चटकायासैस्क॥ चटकादिति वाचं। प्रातिपदिक
 ग्रहणोलिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिद्ध्यति। चटकस्य चटकायावाश्चपत्यं चाटकेरः। स्त्रियामप
 न्येलुग्वक्तव्यः। तयोरेवस्त्रपत्यं चटका॥ योधायाइकगोधेरः। शुभादित्वाडछक। गोधेयः॥ शु
 डाभ्यावा॥ अंगहीनाः शोलहीश्चक्षुडास्ताभ्याछकवा। पक्षेटक। कारोरः। कोरोयः। दासेरः। दा
 सेयः॥ पितृष्वसुम्हन्॥ अणोपवादः। पैतृष्वस्त्रीयः। छकिलोपः॥ पितृष्वसुर्येइकननदस्यापि
 स्यात्। मातृष्वस्त्रीयः। मातृष्वसेयः॥ कुलात्त्वः॥ कुलीनः। नदनादपि॥ उत्तरसूत्रेऽप्यपूर्वपदादि

राम.

४

कुल्यः कुलेयकः कुलीनः
महा कुलादयस्व गो ॥ ३॥
॥ १॥ ॥ २॥ ॥ ३॥ ॥ ४॥ ॥ ५॥
॥ ६॥ ॥ ७॥ ॥ ८॥ ॥ ९॥ ॥ १०॥

तिलिङ्गात्। आद्यकुलीनः॥ अपूर्वपदादनन्तरस्याय इठकनौ॥ कुजादित्येव। पक्षरः। महाकुलः
महाकुलीनः। महाकुलीनः॥ इकुला इठक॥ वा। पक्षरः। दौकुलेयः॥ इकुलीनः॥ स्वसुश्छः॥
स्वस्वीयः। भातुर्व्यञ्च॥ चाच्छः। भातुर्व्यः। भातुर्व्यः॥ मनोज्ञातावन्मनौयुक्च॥ समुदायार्थो जातिः।
मानुषः। मनुष्यः॥ तक्षणाभ्युपसंख्यानं॥ सपूर्वहन्धृतगजामणि॥ एवामणिताद्वितेः नोका
रलोपः। ताक्षणाः॥ तिकादिभ्यः फिञ्॥ तैकायनि॥ द्वद्विर्यस्याचामादिस्तद्बद्धम्॥ यस्य समु
दायस्याचामध्ये आदित्त्वद्विस्तद्बद्धसंज्ञं स्यात्॥ उदीचां द्वद्वादगोत्रात्॥ आग्रगुप्रायशिः॥ प्राचां
तु आग्रगुपिः॥ प्राचामहद्वात्किञ्चहुलं॥ लुचुकायनि॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ जनपद

मध्य

५

क्षत्रिययोर्वाचकादृजपपत्ने। पांचालः। क्षत्रियसमानशब्दाजनपदान्तस्य राजन्यपत्यवत्
 पंचालानां राजा पांचालः॥ पुरोरण॥ पौरवः॥ अत्र मगधकलिंगसूरमसोदरा॥ यच्। अंगः
 चांगः। मागधः॥ पांडोदरा॥ पाण्ड्यः॥ तद्वेत्कोशलाजादां व्यङ्॥ तद्वात्। आम्बुदः। इत्भा
 वन्पः। कोशल्यः। अजावसापत्ने अजायः॥ कुरूणादिभ्योराणः॥ कौरव्यः। नैषधः॥ तेतडाजा
 अजादयस्तडाजसन्ताः सु॥ तडाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियो॥ बहुष्वर्थेषु तडाजस्य लुकन्त
 क्तवद्वत्वेन तुस्त्रियो॥ पंचाला इत्यादि॥ कंवोजा ह्युक्॥ तडाजस्य। कंवोजः। कंवोनौः। कंवो
 जादिभ्य इति वक्तव्यम्। चोलः। शकः। केरलः। यवनः॥ अणिजोरनार्थयोगुरूपो नमयोः व्यङ्

रामः

५

गोत्रे ॥ आक्षिनामन्पुनमन्तस्पसमीपमुपोत्तमं ॥ गोत्रेयावशिजोविहितोअनाद्यौनदन्तयोगुरु
पोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां व्यञ्जदेशः ॥ यङ्श्चापुत्रमुदगन्धैर्गोत्रोपत्तस्त्रीकोमुदगन्ध्यावा
रास्याअनार्ययोः किंवासिद्धी ॥ गुरूपोत्तमयोः किम् ॥ ओपगवी ॥ गोत्रेकिम् ॥ अहिच्छत्रेजानाभाहिच्छ
त्री ॥ इत्येपत्पाधिकारः ॥ तेनरक्तंरगात् ॥ कषायेराक्तं वस्त्रंकाषायं ॥ मांजिष्टं ॥ रगात्किं देवदत्ते
नरक्तं वस्त्रं ॥ लाक्षारोचनाङ्ठक् ॥ लाक्षिकः ॥ रोचनिकः ॥ शकलकदर्दमाभ्यामुपसेख्यानम् ॥
शाकलिकः ॥ कर्दमिकः ॥ नीत्याअनृ ॥ नीत्यारक्तं वस्त्रं नीलं ॥ पीतात्कनृपीतकनृ ॥ हरिद्रामहा
रजनाभ्यामनृ ॥ हरिद्रं ॥ महारजनं ॥ नक्षत्रेरायुक्तकालः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राशियलोप

म. कौ.

६

पुष्पेन युक्तं पौषं शुभं । लुवविशेषे ॥ पूर्वैराविहितस्य लुप्यष्टीदरात्मकस्य कालस्यावांतर
 विशेषश्च न गम्यते ॥ अथ पुष्पः ॥ दृष्टं साम ॥ तेनेतेव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम वामदेवा
 इन्द्रो ॥ वामदेवेन दृष्टं वामदेव्यं ॥ परित्ततो रथः ॥ वस्त्रेण परित्ततो वास्त्रो रथः । तत्रोद्धृत
 ममत्रेभ्यः ॥ शरावे उद्धृतः । शरावश्चोद्धृतः ॥ संस्कृतं भक्ष्याः ॥ सप्रम्यनादरात्प्राप्तं संस्कृतं ते
 य संस्कृतं भक्ष्याश्चेतेसु । भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्राः भक्ष्याः ॥ शूलोत्वा यत् ॥ अशोपवादः । शू
 ले संस्कृतं शूलं मासः । अथ मृ ॥ दध्रुष्टकः ॥ दध्रि संस्कृतं दध्रिः ॥ सास्मिन्यो रीमासीति ॥ इ
 ति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौरीमासी भस्मिन्यो षोमासः । साः स्य देवता ॥ इन्द्रो देवता

रामः

६

ऽस्येन्दुहविः॥ पाशुपते। वार्हस्पत्यं। त्वज्यमान इव्ये उद्देश्य विशेषो देवतामंत्रस्तुत्याच। ऐन्दोमंत्रः॥
कस्येत्॥ कशब्दस्पर्शकारादेशः स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन॥ यस्येति लोपात्परत्वादादि द्विः।
कोवुस्मादेवताः स्यकायं हविः॥ श्रीदेवतास्य श्रायम्॥ श्रुक्राद्घन॥ श्रुक्रियं। सोमाद्घ
रा॥ सोम्यं। वायुतुपित्रुमसोयत्॥ वायव्यं। ऋतव्यं॥ रीङ् ऋतः॥ अक्लघकारेः सार्वधा
तुकयकारे चोचपरेऽदन्तागस्पर्शदेशः॥ येस्येति च॥ पित्र्यं॥ उषस्यं॥ यावापृथिवीश्रु
नासीरमरुत्तदानीमवास्तोम्यति गहमेधाच्छ्वे॥ चायत्॥ यावापृथिवीयं। यावापृथि
व्यं। श्रुनासीर्यं। श्रुनासीर्यं॥ महाराजप्रोष्ठपदाङ्ठञ्॥ महाराजिकं। प्रोष्ठपदिकं। देव

म. को.

७

तादृन्देच ॥ अत्र पूर्वोत्तरपदयोरायचोर्द्धद्वित्रिति शितिकिनिच ॥ अग्निमारुतं ॥ नेन्दस्य पर
 स्प ॥ सौमेन्द्रः ॥ परस्पकिं ॥ ऐन्द्राग्नः ॥ दीर्घाच्चवरुणास्प ॥ नवद्विः ॥ ऐन्द्रावरुणां ॥ दीर्घात्किं ॥
 अग्निवारुणी ॥ मनदाहीमालभेत पितृव्यमातुलमातामहपितामहः ॥ सतेनिपातेने ॥ पि
 तृर्भ्रातापितृव्यः ॥ मातृर्भ्रातामातुलः ॥ मातुःपितामातामहः ॥ पितुःपितापितामहः ॥ तस्य
 समूहः ॥ काकानां समूहः काकं ॥ वकानां समूहः वाकं ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ भैक्षमागर्भिणी
 नां समूहो गार्भिराम् ॥ इह भस्या छ इति प्रवद्वावेक्यते ॥ इनरापनपत्ये ॥ अनपत्या र्थेऽशिश्र
 त्यकृत्या ॥ तेनेन स्रद्धित इति तिलोपोन ॥ युवतीनां समूहो यौवनम् ॥ गोत्रोक्षोद्योरभराजरा

रामः

७

जन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजादुर्ज॥ ग्लुचकायनीनांसमूहोचुकायनकं। औक्षकमि
त्यादि। आपत्यस्यचेतियलोपेपाप्रे॥ प्रकृताकेराजन्यमनुष्ययुवानः राजन्यकम्। मानुष्य
कं। सद्वाचेतिवक्तव्यम्॥ वार्द्धकं। केदारगघञ्च॥ चादुर्ज। कैदार्यं। कैदारकं। गरिकाया
यन्वक्तव्यम्। गारिकांठञ्कवचिनश्च॥ चादुर्केदारदपि॥ कवचिनोसमूहः कवचि
कं। कैदारिकं॥ ग्रामजवन्धुभ्यस्तत्॥ ग्रामता। जनता। वन्धुता॥ तलतस्त्रियां॥ गजस
हायाभ्यांचेतिवक्तव्यम्। गजतासहायता॥ अहःखः कर्तौ अहीनः कर्तुः॥ अचितहस्ति
धेनोदृक्॥ इषुसुक्तानां कः॥ इषुउसुउकतएतदनात्पस्पटस्पकः साकुकंहास्तिकं

म.कौ.
८

धैनुकं॥ केशाभ्याभ्यां यज्छावन्यतरस्यां॥ पक्षेठगरो॥ केशं॥ केशिकं॥ अश्वियं॥ अश्वं॥
पाशादिभ्यो य॥ पाशपा॥ तृषा॥ धूम्या॥ वन्या॥ वात्या॥ खलगोरथात्॥ खल्या॥ गव्या॥ रथ्या॥
अनिक्तकघचश्च॥ खलादिभ्यः कुमात्सु॥ खलिनी॥ गोत्रा॥ रथकद्या॥ खलादिभ्यश्चिनिर्व
क्तव्यः॥ अकिनीकुडुविनी॥ आकृतिगरो यम्॥ तदस्यां प्रहरामिति क्रीडायां रा॥ दराड
प्रहरामस्या क्रीडयान्दराडा॥ मोह्या॥ घञः सास्या क्रियेति जः॥ घञनात् क्रियावाचि
नः प्रथमांतादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिंगेज प्रत्यये परेपातशब्देऽनरपदे॥ श्येनभ्यातामृगया
नैलंपातास्वधा॥ श्येनतिलस्पकिम्॥ दंडपातोऽस्यां दंडपातातिथिति॥ तदधीते तद्वेद

रामः
८

८॥ श्येनतिलस्प पाते मे॥ अतयोर्मुमागमः स्थात् अप्रत्य

[illegible]

म. को.

९

त्यसूत्रः॥ विद्यालक्षणाकल्पान्ताश्चेति वक्तव्यं॥ वायसविप्रिकः॥ गोलक्षशिकः॥ पाराश
रकल्पिकः॥ अंगक्षत्रधर्मत्रिपूर्वादिद्यातान्तेति वक्तव्यं॥ आंगविद्यः॥ क्षात्रविद्यः॥ धर्म
विद्यः॥ त्रिविधावित्रिविद्यातामर्थात्तेवेति वात्रैविद्यतदस्मिन्नस्तीति देशेन चाम्नि॥ उड
म्बराः सत्पस्मिदेशोऽत्रोडम्बरोदेशः॥ तेन निर्वृत्तं॥ कुशावेन निर्हता कोशा वीनगरी॥ तस्य
निवासः॥ शिवीनां निवासां देशोऽयम्॥ अह्रभवश्च॥ विदिशाया अह्रभववैदिशम्॥ व
ञ्छरा एकठजिलसेऽनिरुञ्छरापयफकफिजिज्ज्यककठकोरी हरा कृशाश्च श्यकुमुदका
शतूरा प्रक्षाश्मसखिसंकाशवलपक्षकर्षा सुतगमप्रगदिचरा हमुकुदादिभ्यः॥ सप्रद

रामः

९

शभ्यः सप्तदेशक्रमात्सुभ्यानुर्थी ॥ अशीरादिभ्यो वृज् । अशीहरो न निर्वृत्तः अशीहरो कं ॥ क
शाब्वादिभ्यश्छरा । काशाब्धीय ॥ अशपादिभ्यः क । अशकं । कुमुदादिभ्यश्च । कुमुदि
कं ॥ काशादिभ्यश्चलः ॥ काशिलः ॥ तूरादिभ्यः सः । तूरासं । प्रेक्षादिभ्यश्चि । प्रेक्षी ॥ अ
श्मादिभ्योरः । अस्मरः ॥ सरव्यादिभ्यो छज् । सारवेयं ॥ संकाशादिभ्योरपः ॥ सांकाशं ॥ व
लादिभ्यो यः ॥ वल्यं ॥ पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायराः ॥ पथः पथच । पाथाथनः । कर्णादि
भ्यः फिज् । कार्णायराः ॥ सुतंगमादिभ्यश्च । सौतंगमिः ॥ प्रगदिमादिभ्योऽप्यः । प्रगदिन्
प्रागयः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्चक् । कौमुदिकः ॥ जमपदेलुप् ॥ ज

म. को.

१०

नपदेवाचे चातुरर्थिकस्युलुप॥ लुपियुक्तवध्नक्तिवचने॥ लुपिसतिप्रकृतिवह्निगवचने
 स्तः॥ पंचालानां निवासो जनपदः पंचालाः कुरुवंशः। अंगाः। कालिंगा वरणादिभ्यश्च॥ अ
 जनपदार्थ आरभः॥ वरणा नाम ह्यभवन् नगरं वरणाः। शर्करायावा॥ अस्माच्चातुरर्थिकस्य
 लुप्पात्॥ ठक्छोच। शर्कराया एतौ स्तः। कुमुदादौ वरादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षेठवृत्तकौ॥
 वाग्रहणात्सामर्थ्यात्पक्षे चोत्सर्गिकोरा। तस्य लुब्धिकल्पः। षड्गुणारिः॥ शर्करा। शार्करिकं।
 शार्करं। शर्करायं॥ शार्करिकं। शार्करकं। नद्यां मतुप्॥ चातुरर्थिकः। शकुमती॥ कुमुदन
 डवेतसेभ्योऽमनुप्॥ रुयः॥ मतोर्मस्यवः। कुमुदान्नदान्माडुपधायाश्चमतीर्वाभ्यवा

रामः

१०

दिभ्यः॥मवर्णावर्णानान्मवर्णाऽवर्णापधायाच्चयवादिवर्जितात्परस्यमतोर्मस्यवः।वे
नस्वान्॥नडशादात्तद्वलच्॥शिखावलः।उत्करादिभ्यश्छु॥उत्कर्त्तरीयम्॥नडादीनां
कुक्च॥नडकीयं॥कुंचाहस्वन्च॥कुंचकीयः॥तक्षन्वलोपश्च॥तक्षकीयः॥इति
चातुर्थिकाः॥शेषेऽपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योर्थःशेषसत्राणादयःसुः॥चक्षुपागृस्य
ते।चाक्षुयंरूपं।श्रावणाशब्दः।ओपनिपदपुरुषः।द्वयदिपिष्टादव्यंदाःसक्तवः।उ
लूखलेक्षुस्मलूखलोयावकः।अश्वैरुस्यतेभाश्चोरथः।चतुर्भिरुस्यते।चातुरंसकटाच
तुर्दृश्यादृश्यतेचातुर्दर्शरक्षःतस्यविकारइत्यतःप्राक्शेषाधिकारः॥राष्ट्रावारपाशयरेवौ॥

म.कौ.

99

आभ्यां घर्बौस्तः । रास्त्रेजातादिराष्ट्रियः । अवारपाशीराः ॥ अवारपाशद्विगृहीतादपि विप
रीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ अवारशीराः ॥ पारावारशीराः । इह प्रकृतिविशेषात् घादयष्टु घुलना
प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयो र्थविशेषाः । समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । ग्रामा घर्बजो ॥
ग्राम्यः । ग्रामीराः ॥ नद्यादिभ्यो रुक् ॥ नादेयं । माहेयं । वारणासेयं ॥ दक्षिणापश्चात्पूरस
स्य कः ॥ दक्षिणात्पः । पाश्चात्पः । पौरस्यः ॥ घुप्रागपागदक् प्रतीचोयत् ॥ दिव्यं । प्राच्यं ।
अपाच्यं । उदीच्यं । प्रतीच्यं ॥ अव्ययात्पप् ॥ अमेहकृतमित्रेभ्यस्व ॥ अमात्पः ॥ इहत्यः ।
कृत्यः । तत्तस्यः ॥ तन्नत्पः । त्वन्नेर्धुवेइति वाच्यम् ॥ नित्यः । निसो गते । ह्रस्वात्तादौ तद्धि

रायः

99

ते॥ ह्रस्वादिगाः सस्पष्टादौतद्विते। निर्गतोवर्णाश्रमेभ्यो निष्पञ्चालादिः॥ अरणा
गाः। आरणाः सुमनसः॥ ह्रादेत्यः॥ उत्तराह॥ चैतराह॥ एषमोक्षसश्चसोऽन्य
तरस्याम्॥ एभ्योत्पद्या। पक्षेवक्षमागौ लुद्युलौ। एषमस्त्यम्। ऐसमस्तनम्॥ ह्रस्वम्।
ह्रस्वनम्। श्वस्त्यम्। श्वस्तनम्। पक्षेशौ वलिकेवक्षते॥ वृद्धाच्छः॥ शालीयः॥ तदादीनिच
वृद्धसंज्ञानि स्युः। तदीयः। वीनामध्यमध्यस्य वृद्धसंज्ञा॥ देवदत्तीयः। देवदत्तः॥ भवत
स्तु कच्छसौ॥ वृद्धाद्रवतएतौस्तः॥ भावत्कः सितिच॥ तद्विते पूर्वपदं स्यात्। अश्वत्। भवदी
यः। वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रुनादशोव। भावतः॥ कश्चादिभ्यश्च ज्ञिछौ॥ इकारउच्चारणार्थः

म. को.
१२

काशिकी॥ काशिका। वैदिकी। वैदिका॥ आपदादिपूर्वप्रदान्कालोत्तात्॥ आपदादिराकृतिग
 रा॥ अपत्कालिकी॥ आपत्कालिका। धन्वयोपधाद्बुञ्॥ धन्वविशेषवाचिनोयकारोपधा
 द्देशवाचिनोब्रह्माद्बुञ्स्यात्। ऐरावतंकः॥ सांकाश्यका मित्यशब्दोबुञ्छरादि सूत्रे
 रारणानो। सांकाश्यके। कापित्यकः॥ नगरात्कुत्सनप्रावीरणयोः॥ कुत्सिते प्राविरोपचनग
 रशब्दाद्बुञ्स्यात्। नागरकश्चौरः शिल्पीवा॥ एतयोः किं। नागरा। ब्राह्मणाः॥ अरण्यान्मनु
 ष्ये॥ बुञ्स्यात्॥ औपसंख्यानिकरास्यापवादः। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिध्वितिवा
 व्यम्॥ आरण्यकपंथाः॥ अध्यायोन्यान्योविहारोमनुष्योहस्तीवा॥ गर्तोत्तरपदाच्छः॥ देश

रामः
१२

इत्येव॥ त्वकगतीयं॥ गहादिभ्यश्च॥ गहीयः॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खज्च॥ चाच्छः॥ पक्षे
ऽरा॥ युवयोर्मुष्माकं वायं युष्मदीयः॥ अस्मादीयः॥ तस्मिन्नशिचयुस्माकास्माको॥ युष्म
दस्मदोरेतावादेशोस्तः खजिअशिच॥ यौष्माकीणः॥ अस्माकीनः॥ यौष्माकः॥ आस्माकः॥
तवकममकावेकवचने॥ एकार्थवाचिनो युष्मदस्मदोस्तवकममकोस्तः खजिअशिच॥
तावकीनः॥ तावकः॥ मामकीनः॥ मामकः॥ छेतु॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ मपर्यन्तयोरे
कार्थवाचिनोरुचमौस्तः प्रत्यये उत्तरपदेचात्त्वदीयः॥ मदीयः॥ त्वत्पुत्रः॥ मध्यान्मः॥ म
ध्यमः॥ असांप्रतिके॥ मध्यशब्दादप्रत्ययः सांप्रतिकेर्थो उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यावेय्या

म. को.

१३

करणाः। मध्यंदारु। नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः॥ द्वीपादनुसमुद्रयन्॥ समुद्रसमीपे यो द्वीप
स्तद्विषया द्वीपशब्दाद्यन्त्यात्। द्वैष्यम्। द्वैष्या॥ कालान्ठञ्॥ मासिकं। साम्बन्तरिकं॥
अव्ययानां भमात्रे टिलोपः॥ सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः॥ कथं हि शर्वरस्य तमसो निसिद्धये
इति कालिदासः॥ अनुदितौ यसर गेति भारविः। समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च। भ
पभंशा एव इति प्रामाणिकाः। तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः॥ आदेशरदः॥ ठञ्स्यात्
ऋत्वरोपवादः। शरदिभवं शारदिकं आह्वम्॥ विभाषारोगात्तपयोः॥ शारदिकः। शारदो
वारोगश्चात्तपोवा॥ निशाप्रदोषाभ्यां च॥ ठञ्वा नैशिकं। नैशम्। प्रादोषिकम्। प्रादोषम्

रामः

१३

श्वसस्तुट्च॥ श्वसस्तुट्च॥ श्वसस्तुट्च॥ श्वसस्तुट्च॥ श्वसस्तुट्च॥ श्वसस्तुट्च॥
वेलाधृतुनक्षत्रेभ्योऽरा॥ संधिवेलायां भवेत्संधिवेलम्। ग्रेष्मं॥ संधिवेलासंध्याश्रमावा
स्यात्रयोदशीचतुर्दशीपोरीमासीप्रतिपत्॥ प्राकृत्यरापः॥ प्राकृत्यरापः॥ वर्षाभ्युद
क॥ वर्षासुसावर्षिकोवासः॥ सर्वत्राराचतलोपश्च॥ हेमन्तादरातलोपश्चवेदलोक
योः॥ चकारातेत्रान्वरा॥ हेमन्तेभवेत्हेमनम्। हेमनम्॥ वसनम्॥ सायंचिरं प्राकृत्यप्रगे
व्ययेभ्यश्चुलौतुट्च॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चव्ययेभ्यश्चकालवाचिभ्यश्चुलु
लौसस्तुट्च॥ सायंभवेत्सायंतनं। चिरंतनं। प्राकृत्यप्रगयोरेदन्तत्वेनिपात्यते। प्राकृत्य

म. कौ.
१४

तनं। प्रगेतनं। दोषातनं। दिवातनं। चिरपरुत्परारिम्पस्त्रोवक्तव्यः। चिरत्नम्। परुत्तम्। परारि
 त्वं॥ अग्नादिपश्चाड्डिमच॥ अग्निमं। पश्चिमं॥ अन्ताच्चा॥ अन्तिमं॥ विभाषापूर्वाह्नायरा प
 ह्नाभ्यां॥ आभ्यां। लु। लो। वा। स्त। स्ततो। सुं। च। पक्षेठञ्। पूर्वाह्नेतनम्। पौर्वाह्निकं। अ
 पराह्नेतनं। आपराह्निकं॥ तत्रजातः॥ सप्रमोसमर्थो जात इत्यर्थः। रा। द्यो। घा। द्यश्च
 सु॥ सुप्रेजातः। सौघः। औत्सः। रा। द्युयः॥ अवारपारीरा इत्यादि॥ प्रातः। व। सु॥ रा।
 स्या। पवाहा। प्रातः। विकः। प्रायभवः॥ तत्रेतेव॥ सुप्रेप्रायरावाहुल्येन भवति सौघः॥
 सम्भूते॥ सुप्रेसम्भवति सौघः। कोशा। सु॥ कोशेयं वस्त्रं॥ तत्रभवः॥ सुप्रेभवः सौघः॥ औ

रामः
१४

तः। राष्ट्रियः॥ दिगादिभ्यो यत्॥ दिशं। वर्णं॥ शरीरावयवाच्च॥ दन्त्ये॥ कंठ्यं॥ हृत्किष्किक्ल
शिवस्त्वस्त्वहेठञ्॥ हर्तयं॥ कलशिर्घट्॥ तत्रभवकालशेयं॥ ग्रीवाभ्योराच्च॥ चोऽञ्॥ ग्रैवे
यंग्रैवमगम्भीराञ्ज्यः॥ गम्भीरेभवंगांभीर्यं॥ अव्ययीभावाच्च॥ परिमुखेभवंपारिमुख्यं॥ परि
मुखादिभ्यस्त्वेव्यते॥ नेहाश्चोपकूल॥ अन्तःपूर्वपदात्ठञ्॥ अव्ययीभावादित्येवावेश्म
निश्तिअन्तर्वेश्मंतत्रभवंचान्तर्वेश्मिकं॥ ज्ञानगोशिकं॥ अभ्यात्मादेष्टजिष्यते॥ अभ्या
त्मेभवंश्चाध्यात्मिकं॥ अनुशक्तिकादीनांच॥ एवामुभयपदद्विर्जितिशितिकितिच॥ आ
धिदैविकं॥ आधिभौतिकं॥ ऐहलौकिकं॥ आक्षतिगणायं॥ जिह्ममूलंगुलेश्छ॥ जिह्म

म. को.

१५

मूलीये॥ अंगुलीये॥ वर्गनाच्चा॥ कवर्गीये॥ तनः आगतः॥ सुप्रादागतः स्रोत्रः॥ ठगायस्या
 नेभ्यः॥ शुक्रशालाया आगतः शौक्रशालिकः॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्योबुद्धिः॥ औषाधाय
 कः पैतामहकः॥ ऋतश्चन्द्रः॥ बुजोपवादः॥ होतृकं॥ मातृकं॥ भ्रातृकं॥ पितृयैच॥ चाट्टञ्
 शीङ्गुतः॥ यस्यैतिलोपः॥ पित्र्यं॥ पैतृकं॥ गोत्रादंकवन्तः॥ विदेभ्य आगतं वैदं॥ गार्गमादाक्षं॥ औ
 पगवकं॥ हेतुमनुष्येभ्यो न्यतरस्यां रूप्यः॥ समादागतं समरूपं॥ पक्षे गहादित्वाच्छे॥ समी
 यं॥ देवदत्तीयं॥ देवदत्तरूप्यं॥ मयट्च॥ सममयं॥ प्रभवति॥ हिमवतः प्रभवति हेमव
 तीगंगा॥ विहराञ्ज्यः॥ विहरात्प्रभवति वैडूर्यं मरिचः॥ दन्तमथोयशाद्बलवन्॥ ननु

एकः
१५

नड्वलवन्मूर्धन्यमध्यः। नन्वर्थासंगतिः। बालवायाद्विअसोप्रभवतिविहरेतुसंस्क्रिय
ते। सत्यो। अतरवसमाहितंभाष्यं बालवायोविहरंचेति। बालवायशब्दः प्रत्ययलभतेवि
हरादेशज्च। सूत्रेपठितेनादेशेनानुरूपस्थानीआक्षिप्यते। तद्गच्छतिपथिहृतयोः।
खुघ्रगच्छतिस्त्रौघः। पन्थाहृतोवा। अभिनिष्क्रामतिद्वारं॥ सुघ्रमभिगच्छतिस्त्रौघं
कान्यकुब्जद्वारं॥ अधिकृत्यकृतेगन्धे॥ शरीरकमाधिकृत्यकृतो गन्धः॥ शरीरकीयः।
शरीरकंभाष्यमितित्वभेदोपचारात्॥ सोऽस्यनिवासः॥ सुघ्रोनिवासोस्यस्त्रौघः॥ तेनप्रो
क्तं॥ पारिनिनाप्रोक्तं पारिणीयं॥ पारोशर्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोः॥ रिनिः स्यात्

म. को.
१६

पाराशर्येणोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते ॥ पाराशरिणः । भिक्षवः । शैलालिनो नराः ॥ कर्मन्दक
 शाश्वदादिनिः ॥ कर्मदेनोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कशाश्विनो नराः ॥
 उपज्ञाने ॥ पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयं ॥ तस्मै ॥ उपगोरिदमोपगवं । समिधामाधाने
 वेरापरासामिधेन्योमंत्रः ॥ रथाघत् ॥ रथञ्चक्रम ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ अश्वरथस्मै दंश्चाश्व
 रथां ॥ हलसीराट्ठक ॥ हालिकं सोरिकं मुगोत्रचरणादुञ् ॥ ओपगवकं । चरणाद्विमा
 नाययोरिति वक्रव्यं । काठकं ॥ संधारुलक्षणे चञ्जिजामरा ॥ घोषग्रहरामपिकर्त
 व्याञ्ज ॥ देवः संधोको घोषो वा । वैदालक्षणा । यञ् । गार्गः । गार्गो । इञ् । दाक्षः । दाक्षोप

रामः
१६

रं पणसंबोधकः। साक्षात्तुलक्षरो ॥ इति शैषिकाः ॥ तस्य विकारः ॥ अस्मनो विकारे टिलोपो
वक्तव्यः ॥ आश्मनो विकार आश्मः ॥ भास्मनः। मर्तिकः ॥ अवयवे च प्राणेषु विहक्षेभ्यः ॥
आद्विकारे मयूरस्य विकारोऽवयवो वामायूरः ॥ मौर्वी। काराभस्मवा। पैप्पलं ॥ त्रपुजतुनोः बु
क ॥ आभ्यामराएतयोः बुकच। त्रापयं। जातयं ॥ ओरज्ज्। देवदारवं ॥ अनुदातादेश्च ॥ अज्ज्।
कापिथं ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥ अज्ज्। पालासे ॥ खादिरं। शम्पा वलं ॥ शामीलम्। मयड्वै
तयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ॥ प्रकृतिमात्रान्मयद्वास्याद्विकारावयवयोः। अश्ममये।
आश्मनं। अभक्षत्पादिकिं। मोङ्गः। सूपः। कार्पासमाच्छादनं ॥ नित्यं वद्वशरादिभ्यः ॥ आमु

म. को.
१७

मये। शर्मये। सकाचो नित्यं। वाङ्मये॥ गोश्च पुरीषे॥ गोमये॥ एरणधन्॥ ऐरोयं। एणस्य तु ये
 रां॥ गोपयस्यो र्यत्॥ गव्यं। पयस्य॥ फले लुक॥ विकारावयवप्रत्ययस्य॥ लुकतद्धितलुकि॥ उप
 सर्जनस्त्रिप्रत्ययस्य॥ अमलकाफलम्। आमलकम्॥ प्रक्षादिभ्योः रा॥ विधानसामर्थ्यान्
 लुकप्राक्षं। न्यगोधस्य च केवलस्य॥ अस्य न ह द्विरैजागमश्च। नैयगोधं॥ जंघावा॥ अण्फले॥
 जाम्बवं। पक्षे ओरन्। तस्य लुक॥ जंबु॥ लुप्च॥ जंघाफलप्रत्ययस्य लुधा स्यात्॥ लुपियुक्त्वं
 त्। जंबू॥ फलपाकश्चुषामुपसंख्यानं। व्रीह्यः। मुक्ताः पुष्पमूलेषु यदुल्लं॥ मल्लिकायाः। पुष्प
 मल्लिका। जात्या पुष्पं जाती विदर्भ्या मूलं विदर्भे। बहुलं ग्रहणान्नेह॥ पाठलानि पुष्पाणि॥ सा

रामः
१७

त्वानिमूलानि। बाहुलकात्कचिच्चुक। अशोकम्॥ कर्षारं॥ हरितकपादिभ्यश्च॥ फलप्रत्ययस्य
प्रा॥ हरितकपादीनां लिंगमेव प्रकृतिवत्॥ हरितकपाफलानि हरीतकः॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः॥ प्राग्व
हतेष्टक॥ तद्वहतीत्यतः प्रागृठगधिक्रियते। तदा हेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानं॥ माशब्दकारिणि
य आह समाशब्दिकः॥ आहो प्रभूतादिभ्यः प्रभूतमाह प्राभूतिकः॥ पार्याप्रिकः॥ पृच्छातो सुस्त्रा
तादिभ्यः। सुस्त्रातं पृच्छाति सौस्त्रातिकः। शोखसायनिकः। अनुशान्तिकादिः॥ गच्छतो परदाश
दिभ्यः॥ पारदारिकः॥ गौरुतल्पिकः॥ तेन दीव्यखनति जयति जितं॥ अक्षैर्दीव्यति खनति जयति
जितं वा अक्षिकः॥ सस्कृतं॥ दध्ना सस्कृतन्दाधिकं॥ मारिचिकं॥ तरति॥ उडुपेन तरति। औडुपि

म. कौ.
१८

कः॥ गोपच्छाद्ठञ्॥ गोपच्छिकः॥ नौद्यचसुन्॥ नाविकः॥ घटिकः॥ चरति॥ हस्तिनाचरतिहा-
सिकः॥ दध्नाचरतिदधिकः॥ शकटेनचरतिशाकटिकः॥ पर्प्यादिभ्यःसुन्॥ पर्प्येणोचरतिपर्पिकः॥
येनपिठेनपंगवश्चरतिसपर्पः॥ अश्विकः॥ रथिकः॥ श्वगराद्ठञ्च॥ चात्सुन्॥ श्वादेशिजि॥
रेचन्॥ श्वाभस्त्रिः॥ इकारादवितिवाच्यम्॥ श्वगरोनचरतिश्वगरीकः॥ श्वगरीकः॥ वेतनादिभ्यो
जीवति॥ वेतनेनजीवतिवैतनिकः॥ धानुष्कः॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः॥ उत्सङ्गेनहरतिभौत्सङ्गिकः॥
भस्त्रादिभ्यःसुन्॥ भस्त्रयाहरतिभस्त्रिकः॥ वित्वाभस्त्रिकी॥ विभाषाविवधात्॥ सुन्॥ पक्षेठक्॥
विवधेनहरति॥ विवधिकः॥ एकदेशविकृतत्वादीवधादपि विवधिकः॥ विवधवीवधशब्दौउभ-

रामः
१८

यतोवद्विशिकोस्कन्धवात्येकाष्टेवर्तते॥ निर्विर्वर्तनेक्षयुतादिभ्य॥ अक्षयूतननिर्वर्तनेत्रा-
क्षयूतिकेवैरं॥ संसृष्टे॥ द्वासेसृष्टंदाधिकम्॥ लवणात्लुक॥ लवणोनसंसृष्टोलवणाः॥ स-
पः॥ मुक्तादरा॥ मौद्र्योदनः॥ उञ्छति॥ वदेराणुञ्छतिवाहरिकः॥ रक्षति॥ समाजंरक्षति
सामाजिकः॥ शब्दद्वैरं करोति॥ शब्दं करोतिशाब्दिकः॥ द्वाइरिकः॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हनि
स्वरूपस्यपर्यायाराणांविशेषाराणांचग्रहणं॥ मत्स्यपर्यायेषुमीनस्येव॥ पक्षिणोहनिपाक्षिकः
शाकुनिकः॥ मायूरिकः॥ मात्सिकः॥ मैनिकः॥ शाकुलिकः॥ मार्गिकः॥ हारिणिकः॥ सारंगिकः॥ ध-
र्मचरति॥ धार्मिकः॥ अधर्माच्चेतिवक्तव्यं॥ अधार्मिकः॥ तदस्यपरापं॥ अप्रूपाःपरापमस्यआपू-

म. को.
१८

पिकः॥ लवणादृज्ज॥ लावः॥ शिल्पः॥ मृद्वादनं शिल्पमस्य मार्दमिकः॥ प्रहरणं॥ अस्ति प्र
हरणमस्य आसिकः॥ धानुक्कः॥ शक्तियद्यो रिकः॥ शक्तिकः॥ याष्टीकः॥ अस्ति नास्ति दि
ष्टमतिः॥ अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आसिकः॥ नास्तीति मतिर्यस्य स नासिकः॥ दिष्ट
मिति मतिर्यस्य दैष्टिकः॥ शीलम्॥ अपूपभक्षणां शीलं यस्य आपूपिकः॥ छत्रादिभ्योराः॥ गुरोर्दे
वाणामावरणं छत्रं॥ तच्छीलमस्येति छात्रः॥ तत्र नियुक्तः॥ आकरेति युक्तः॥ आकरिकः॥ नि
कटेवसति॥ नैकटिकोभिधु॥ इति ठगधिकारः॥ प्राग्धिताद्यत्॥ तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रि
यते॥ तद्वद्वतिरथ युग प्रासं स॥ रथं वहति रथः॥ युग्मः॥ प्रासं स॥ धुरो य इठको॥ धुर्यः॥ धोरेयः॥

रामः
१८

हलसीराड्ठक॥ हलं वहतिहालिकः। सैरिकः॥ विध्यत्पधनुवा॥ द्वितीयांताद्विध्यतीत्यर्थेयन्
चेत्तत्रधनुःकरां। पादौविध्यंतिपद्याः। शर्करा॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थ
तुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसमितेषु॥ नावातार्येनाव्यंजलोवयसातुल्योवयस्य। धर्मे
राप्राप्यधर्म्य। विषेरावध्योविष्यमूलेनानाम्यमूल्यं। मूलेनसमोमूल्यः। सीतयासमीतेसी
त्यंक्षेत्रोतुलयासमितंतुल्यं॥ तत्रसाधुः॥ सामसुसाधुःसामन्यः। अग्रः। कर्मण्यः। शरण्यः॥
सभायायः॥ सभ्यः॥ इतियतोवधिः॥ प्राक्क्रीताच्छ्रुतेनक्रीतमित्यतः प्राग्छेदिकीयते॥ उ
गवादिभ्योयत्॥ प्राक्क्रीतादित्येव। उवरांताकृवादिभ्यश्चयत्स्याच्छ्रुत्यापवादः। नाभिन

म. को.

२०

भेच। नभ्योक्षः। नभ्यमंजनं। रथनाभावेवेदे। शुनः संप्रसारणं वाचदीधत्वांशुन्यम्। शून्यम्। उधनङ्
 च। उधन्यः॥ कंवलाक्षसंज्ञाया॥ यत्कंवल्पं। कुर्यात्पलशतं। संज्ञायाम्किं। कंवलीया कुर्यात्। विभावा
 हविरपूपादिभ्यः॥ अमिक्ष्येदधि। अमिक्षीयं। पुरोक्षश्चासंज्ञाः। पुरोडाशीयाः। अपूपो। अपूपी
 यं। तस्मैहितं। वत्सेभ्योहितो वत्सियोगीधकः। शकव्यं दारु। गव्यं। हविष्यं॥ शरीरवाद्यंतं। दन्तं
 कव्यं। नस्यं। अजाविभ्यांथ्यन्। अजथायूथि। अविथ्या॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्तवः॥
 आत्मध्यानौरे॥ प्रकृत्यास्तः। आत्मनेहितं। आत्मनीनं। विश्वजनीनं। कर्मधारयादेवेत्यते। अन्य
 त्रविश्वजनीयं। पंचजनादुपसंख्यानं। पंचजनीनं। कुमतिच इतिरा॥ मातृभोगीरा॥ आचार्यादरा

रामः

२०

त्वेच। आचार्यभोगीनः॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः॥ प्राग्बतेष्टः॥ तेन तुल्यमित्यतः प्राक्ठजधिक्रियते॥
आहीदगोपच्छसंख्यापरीमाराष्टक॥ तदहंतीतेतदभिव्याप्यठजधिकारमध्येठजोऽपवादष्टग
धिक्रियतेगोपच्छादीन्चर्जयित्वा॥ असमासेनिकादिभ्यः॥ आदित्येतनेनक्रीतमितियावद
नुवर्तते। निकादिभ्योऽसमासेठगादीयेस्वर्थे। निष्केराक्रीतादिनैष्किकं॥ समासेतुठज॥ प
रिमारातस्यासंज्ञाशारायोः॥ उत्तरपदवृद्धिर्जिदादौ। परमनैष्किकं॥ शताष्टन्यतावशते। श
त्यंशतिकं। अशतेकिं॥ संख्याया भतिशदंतायाः कन्॥ आहीयर्थे। शतेपरिमारात्मस्यशतकः
संघः बहुकः। त्पन्तायास्तुसाप्रतिकः॥ शदन्तायाः। चात्वारिंशत्कः॥ वतीरिदा॥ वत्वेतात्कनइड्वा

म. को.

२९

तावत्कः॥ तावतिकः॥ कंसाहिठञ्॥ कंसिकः। अर्द्धाच्च॥ अर्द्धिकः। अर्धर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगः संज्ञा
 यो॥ अर्धर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्पाह्यिस्पलुकः। अर्धर्द्धकंसं। द्विकंसं संज्ञायानु। पांचकपालि
 कं॥ तेन क्रीतं॥ ठञ्। गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकं। सप्रातिकं। ठक्। नैष्किकं॥ तस्येश्वर॥ सर्व
 भूमिपृथिवीभ्यामराजौस्तः॥ अनुशान्तिकादीनां चेति त्रिद्विः। सर्वभूमे शेश्वरः सार्वभौमः। पा
 र्थिवः॥ तदस्य परिमाणं॥ प्रस्थः परिमाणं मस्य प्रास्थिकोराः॥ लोमेडविधिः॥ पंचदशमंत्राः
 परिमाणं मस्य पंचदशः॥ सप्तदशः॥ सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणं पृथ्वादि संज्ञिकास्तु
 तिः सोमः॥ पत्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्यं चाशत्यष्टिसप्तत्यं शीतिनवतिशतं॥ एतेरुच्छि

रामः

२९

शब्दनिपात्यते॥ न दर्हति॥ श्वेतछत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः॥ दंडादिभ्यः॥ एभ्यो यत्॥ दंडमर्हति॥
दद्यः॥ अर्घ्यः॥ वध्यः॥ तेन निर्हन्त॥ अन्हो निर्हन्तमाह्निकं॥ इति ठञ् टकोरवधिः॥ तेन तुल्यं कि
या चेद्वतिः॥ वाह्यरोन तुल्यं वाह्यरावत्॥ अधीते॥ क्रियाचेत्किमे॥ गुणतुल्येमाभूत्॥ पुत्रे
रातुल्यः स्थूलः॥ तत्र तस्येव॥ मथुराया मि व मथुरावत्सु घे प्राकारः॥ चैत्रे स्ये व चैव वत्॥ मैत्रस्य
गावः॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥ प्रकृतिजन्यवोधे प्रकारे भावः॥ गोभीवः॥ गोत्वम्॥ गोता॥ त्वांतं क्री
वं॥ तलन्तं स्त्रियाम्॥ आचत्वात्॥ वाह्यरास्त्वत्प्राकृत्वतलावधिक्रियते॥ अथवादेः स
हसमावेशार्थमिदं चकारेन नञ् स्त्रज्भ्यामपि समावेशार्थः॥ स्त्रियाभावः स्त्रेरां स्त्रीत्वे॥ स्त्रीता॥ पौ

म. को.

२२

स्तम्। प्रस्तं। पुंस्तं॥ पृथ्वादिभ्यश्मनिच्चा॥ वाचचनमराणादिसमावेशार्थं॥ रक्तृतो हलादेर्ल
 द्योः॥ इष्टे मेयस्सु। टे॥ लोप इष्टे मेयस्सु। पृथुमृडभृशक्लशहठपरिहृणानामेवरत्वे। पृथो
 भावः। प्रथिमा। पार्थवं। मुदिमामार्दवं॥ वराहठादिभ्यः ष्यञ्च॥ चादिमनिच्। शौक्ल्यं। श्रुक्लि
 मा। दार्ढ्यम्। इठिमा॥ गुणवचनवाह्यराणादिभ्यः कर्मणि च॥ चाद्भावे। जडस्य भावः कर्मवा
 जाड्यं। मौख्यं। वाह्यराणं। व्याकृतिगणायम्॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्॥ चातुर्वर्ण
 म्। चातुराश्रमम्। त्रैवर्ण्यम्। वाङ्गुणम्। सैन्यम्। सान्निध्यम्। त्र्योपम्यम्। त्रैलोक्यमित्या
 दि॥ स्तेनायन्त्रलोपश्च॥ नेति सैधातये हराम्। स्तेनस्य भावः कर्मवास्तेयम्। सख्यर्थः॥ सख्यम्॥

रामः

२२

कपिज्ञानोष्ठक ॥ कापेयम् ॥ ज्ञानेयम् ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ सेनापत्यं ॥ पौरोहित्यं ॥ राजासे
राजन्शब्दोऽसमासेयकं लभत इत्यर्थः ॥ राजोभावः कर्मवाराज्य ॥ समासे तु ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्ज
आधिराज्यम् ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ प्राणभृजातिः ॥ आश्वम् ॥ वयोवचनं ॥
कोमारं ॥ श्रौद्धानं ॥ श्रौत्वेनं ॥ सौष्टवत् ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ द्वैहायनम् ॥ त्रिहायनम् ॥ यौवनं ॥
स्याविरं ॥ श्रोतियस्य लोपश्च श्रौत्रम् ॥ कुशलनिपराचपलपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु
ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते ॥ कौशल्यं ॥ कौशलमित्यादि ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ शुचेर्भावः कर्मवाशौ
चम् ॥ मौनम् ॥ योपधाद्गुरूपान्तमाहुञ् ॥ एमराणीयकम् ॥ आभिधानीयकम् ॥ सहायाद्वा ॥ साहाय्य

म. कौ.
२३

म। साहायकम् ॥ इदमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ शैव्योपाध्यायिका। मानोज्ञके ॥ इति नञ् जोरवधिः ॥ धान्या
नां भवनेक्षेत्रे खेज् ॥ मुद्गानां भवनं क्षत्रं मौद्गीनम् ॥ व्रीहिशात्यो छेक् ॥ वेहेयम् ॥ शालेयम् ॥ यव
यवकषट्टिकायत् ॥ यवम् ॥ यवकम् ॥ षट्टिकम् ॥ विभावातिलमायोमाभंगाणुभ्यः ॥ यत्रापक्षेख
ञ् ॥ तिल्यं ॥ तैलीनम् ॥ माय्यं ॥ माषीणम् ॥ उभ्यं ॥ औमीनम् ॥ भंग्यं ॥ भोगीनम् ॥ अराव्यम् ॥ भानवीन
म् ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्नाद्द्वितीयोऽन्तात्त्वः ॥ सर्वपथाभ्या
प्नोति सर्वपथीनः ॥ सर्वाङ्गीणः ॥ सर्वकर्मिणः ॥ सर्वपत्रीणः ॥ सर्वपात्रीणः ॥ हेयंगवीने संज्ञायाम्
नवनीते निपातो यम् ॥ तस्य पाकमूले पीत्वा दिकर्णादिभ्यः कुरा प्रजाह्वौ ॥ पीलूनां पाकः पी

राम.
२३

लूकराः। कर्णस्पमूलं कर्णजाहं॥ पक्षानि॥ मूले इत्यनुवर्तते। पक्षस्पमूलं पक्षति॥ तेन विनश्च
चुप्चरापो॥ यकारः प्रत्यययोगदोलुप्रनिर्दिष्टः। तेन च स्पनेत्वम्॥ विद्यया विनो विद्याचुचुः। विद्या
चराः॥ वेशालचशंकटचो॥ क्रिया विशिष्टसाधनवाचकात्सार्थे। विसृते विशालं। विशंकट
म्। सम्योदश्चकटच॥ संकटम्। प्रकटम्। उत्कटं॥ चादिकटम्॥ अलावूतिलोमाभंगाभ्योरज
स्युपसंख्यानं। अलावूनोरजोः लावूकटम्। तिलकटम्॥ गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः
गवास्थानं गोगोष्ठम्॥ संघाटेकटच॥ अवीनां संघातोः विकटः॥ विलारेपटच॥ अविपटः॥
द्वित्वे गोगुगच॥ दाद्वौ उद्वगोगुगं॥ षट्त्वे षड्गवच॥ अश्वमड्गवम्। स्नेहे तैलच। तिलतै

म. कौ.
२४

लम्। सधपतैलं॥ अवाकुदरच्च॥ चात्कटच। अवकुठर। अवाकठ॥ नतेनासिकाया संज्ञायांठी
टचनाटचभुतच॥ अवादिनेव। नतेनमतं। नासिकायानतं अवाठीटम्। अवनारम्। अवभुटम्
तयोगान्नासिकावटीदा। पुरुषोवटीट॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारुठयीः॥ पर्वतस्यासन्नं स्थ
लं उपत्यका। आरुठं स्थलमधित्यका॥ कर्मणि घटोऽठच॥ कर्मणि घटते कर्मठ॥ तदस्य सं
जातं तारकादिभ्यश्च॥ तारकासंजाताश्च स्य तारकितं नभः। पंडितः। आकृतिगणायम्॥ प्र
मारोदयसज्जदघ्नाजच॥ उरुप्रमारामस्य उरुद्वयसं। उरुद्वयं। उरुमात्रं। प्रथमश्च द्विती
यश्च उर्ध्वमानं मतौ ममा उर्ध्वमानं किलोन्मानम् रिमारां तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमारां स्यात्

राम।
२४

स्यात्संख्यावात्यातुसर्वतः॥ पुरुषहस्तिभ्यामराच॥ पुरुषप्रमाणमस्य पुरुषम्। पुरुषद्वयसं।
हस्तिनमहस्तिद्वयसम्॥ यत्तदेतैभ्यः परिमाणौ वतुः॥ यत्परिमणामस्य वा वान्। तावान्॥ रुता
वान्॥ किमिदं भावो घ॥ आभां वतु घस्य च घः॥ इदं किमोरिश्रको॥ दृग्दशवतुषु। कियान्।
इयान्॥ किमसंख्यापरिमाणौ इति च॥ चादतुः। तस्य च घः। का संख्यायेषां ते कति। कियंतः
संख्यायाश्च वयवेतयः॥ पंचश्च वयवा अस्य पंचतयम्॥ द्वित्रिभ्यां तयस्य यज्वा॥ द्वयं। द्वि
तयं। त्रितयं। त्रयम्। उभा इदानीं नित्यं॥ उभशब्दात्तयपो यच् स्यात्सचायुदानः॥ उभयम्
तदस्मिन् अधिकमिति दशांता इड॥ एकादशअधिकाश्च स्मिन्नेकादशं॥ शतसहस्रयोरेव॥

म.को.

२५

नेह॥एकादशाऽधिकाश्रुत्यांविंशत्यां॥प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःसमानजातीयत्वेवेध्यते।नेह।ए
कादशमासाअधिकाश्रुत्सुवर्णाशते॥शदन्विंशतिश्च॥डःस्याड्कैथे।विंशदधिकाअ
स्मिन्विंशशतं।विंश॥तस्यपूरुणोडट्॥संख्यायाश्चत्वेव।एकादशानांपूरुणाएकादशः॥नाना
दशंख्यादेर्मट्॥डतोमडागमः॥पंचानांपूरुणाःपंचमः॥नानान्किम्।विंशः॥असंख्यादेःकिं।
एकादशः॥षट्कतिकतिपयचतुरांशुक्॥डटि॥षणांपूरुणाःषष्टः॥कतिथः॥कतिपय
शब्दस्यासंख्यात्वेपिअतएवज्ञापकात्डट्।कतिपयथः॥चतुर्थः॥चतुरश्छयतावायक्ष
रलोपश्च॥तुरीयः।तुर्यः॥वहुपूगगरासंघस्यतिथुक्।डति॥वहुतिथः॥वतोरिथुक्॥डटि

रामः

२५

यावन्तिथः॥ द्वेस्त्रीयः॥ इदोऽपवादः॥ द्वयोः पूरणो द्वितीयः॥ त्रैः संप्रसारणो च॥ तृतीयः॥ इह हल
इति दीर्घान्॥ द्वितीयतृतीयेति निर्देशात्॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्त्यतरस्यो॥ इट्॥ विंशति
तमः॥ विंशः॥ एकविंशतितमः॥ एकविंशः॥ नित्यं शतादिमासा द्विमाससम्बत्सराच्च॥ शत
स्य पूरणः शततमः॥ एकसततमः॥ मासादेरतएव ज्ञापकात् इट्॥ मासतमः॥ षष्ठादेश्चा
संख्यादेः॥ षष्टितमः॥ संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्यश्चि विवकल्पएव॥ एकषष्टः॥ एकषष्टि
तमः॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥ मत्वर्थे छः॥ अच्छावाकशब्दोऽस्य सिन्नच्छावाकीयं सूक्तं
वार्वन्तीयं साम॥ श्रोत्रियं श्छदोऽधीते॥ श्रोत्रियः॥ वेत्यनुवृत्तेः॥ छादशः॥ श्राद्धमनेन भुक्ते

म. कौ.
२६

मिनिठनौ। आक्षी। आक्षिकः॥ पूर्वादिनिः॥ पूर्वकृतमनेन पूर्वी॥ सपूर्वाच्च॥ कृतपूर्वी॥ इष्टादि
भ्यश्च॥ इष्टमनेनेष्टी॥ अधीती॥ अनुपद्यन्नेष्टा॥ अनुषेदमन्नेष्टा अनुपदीगवाम्। साक्षा
दुदृष्टरिसंज्ञाया॥ साक्षादुदृष्टा साक्षी॥ तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप्॥ गावो स्यास्मिन्वा संति
गोन्॥ तसौ मत्वर्थे॥ तां तसौ तौ भसंज्ञौ सौ मत्वर्थे प्रत्यये परे॥ संप्रसारणम्॥ विदुस्मान्॥
गुरावचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः॥ शुक्रैर्गुराणां स्यासि शुक्लपटः॥ कृत्स्नः॥ प्राशि स्यादा तोल
जन्यतरस्याम्॥ चूडालः॥ चूडावान्। प्राशि स्यात्किं॥ शिरवावान्दीपः। प्राशं पगा देव॥ हेह॥
मेधावान्॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ लज्वा। सिध्मलः। सिध्मवान्। वातदंतवतललाटानामूर्च्छा॥ वा

राम.
२६

नूलः। हनूलः॥ वलूलः ललाहूलः॥ वत्सोसाभ्यां कामवले॥ लज्वायथा संख्यं कामवति वलवति
चार्थे॥ वत्सलः। अंसलः॥ फेनादिलच॥ चाह्वच॥ अन्यतरस्यां ग्रहां मतुसमुच्चयार्थं ननु वर्तते
फेनिलः॥ फेनलः। फेनवान्॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शाने लच॥ लोमादिभ्यः शः॥ लो
मशः। लोमवान्। रोमशः॥ रोमवान्॥ पामादिभ्यो नः॥ पामनः॥ अंगान्कल्याणो। अंगना॥ ल
क्ष्मा अच॥ लक्ष्मणः॥ पिच्छादिभ्यश्च लच॥ पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्॥ प
ञ्चाश्रद्वाचीभ्यो राः॥ प्रज्ञोवा करणं॥ प्राज्ञा। आहः। आर्चः। वृत्तेश्च। वार्तः॥ तपः सहस्राभ्यां
विनीनी॥ विनीन्योरिकारेणकारपरित्राणार्थः॥ तपस्वी॥ सहस्वी॥ अराच॥ तापसः। साहस्रः॥

मकौ
२७

ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । ज्योत्स्नः ॥ ताम्रिस्त्रः ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ॥ सैकतोषट् ॥ शार्करः ॥ दे
शोलुविलचोच ॥ चादरामतु पच ॥ सिकताः सत्यस्मिन्देशे सिकता ॥ सिकतिलः ॥ सैकतः ॥ सिकता
वान् ॥ एवं शरीरेत्यादि ॥ दन्त उन्नत उरच ॥ उन्नतादन्ताभ्य उन्नतः ॥ उव सुषिमुष्कमधोरः ॥ उ
वरः ॥ सुषिरः ॥ मुष्कोडः ॥ मुष्ककरः ॥ मधुरः ॥ रप्रकराखमुखकुंजभ्य उपसंख्यानम् ॥ खरमुख
रः ॥ कुंजोहसिहनुः ॥ कुंजरः ॥ नगपांसुपांडुभ्यश्च ॥ नगरः ॥ पांसुरः ॥ पांडुरः ॥ कच्छूहस्वत्तच ॥ क
च्छुरः ॥ युडुभ्यां मः ॥ घुमः ॥ कुमः ॥ केशाक्षोन्यतरस्याम् ॥ प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणं नमतुपि
सिद्धं पुनर्यहं श्रुतिठनोः समावेशार्थं । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् । अन्येभ्योपि दृश्य

रामः
२७

ने। मशि। वो। नागविशेषः॥ हिरण्यवोनिधिविशेषः॥ अर्णोसोलोपश्च॥ अर्णोक्॥ गोऽयजगान्संजा
याम्॥ ह्रस्वदीर्घयोऽर्थरातेत्रेणानिर्देशः॥ गोडीवम्॥ गोडिवम्॥ अर्जुनस्य धनुः॥ अजगदं पिनाकः
कांडांडादीरन्नाश्चौ॥ काराडीरः॥ आंडीरः॥ रजः कृष्णसुतिपरिवक्षेवलच्॥ रजस्वलास्त्री॥ कृषी
वलः॥ वल इति दीर्घः॥ आसुतीवलः॥ शौंडिकः॥ परिवदलः॥ पर्वदिति पाठनरम्॥ पर्वदल
अन्येभ्योपि दृश्यते॥ भ्रातृवलः॥ पुत्रवलः॥ शत्रुवलः॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम्॥ दन्तावलो हस्ती
शिखावलः केकी॥ अत इति ठनौ॥ दन्डी॥ दंडिकः॥ व्रीह्यादिभ्यश्च॥ व्रीही॥ व्रीहिकः॥ तुन्हा
दिभ्यश्च॥ चादिनिठनौ॥ मतुप्च॥ तुंदिलः॥ तुंदी॥ तुंदिकः॥ तुंदवान्॥ रूपाक्षहतप्रशंसयो

म. को.

२८

र्यप्। आहृतं रूपं मस्यास्तीति रूपः कार्षापराः॥ प्रशस्तरूपमस्यास्तीति रूपौगौः॥ अन्येभ्यो
पि हृश्यते॥ हिम्याः पर्वताः॥ गुराणां वाहुराणाः॥ अस्मायामेधास्त्रजो विनिः॥ यशस्वी। यशस्वा
न्॥ मायावी॥ मायावान्॥ व्रीक्षादिपाठान्मायी॥ मायिकः। स्रग्वी॥ शृंगहृन्दाभ्यामारकन्
शृंगारकः॥ हृन्दाशकः॥ फलवर्हीभ्यामिनच॥ फलिनः॥ वहिंराः। हृदयाच्चलुरन्यतरस्यां॥
हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयावान्। शीतो ह्यनृपेभ्यस्तदसहने॥ शीतं॥ शीतं न संव्रते
शीतालुः उह्नालुः॥ नृप्रपुरोडाशस्तन्नसहतेति प्रालुः। तर्प्यर्वमरुद्भ्याम्। पर्वतः। मरुत्तः॥
उर्रायायुस्॥ उर्रायुः। वाचो ग्मिनि॥ याग्मी॥ चालजाठचौबहुभाविशिः॥ कुत्तित इति व

रामः

२८

ऋषम् ॥ कुत्सितं बहुभाषते वाचालो वाचाट ॥ यस्तु समग्रं बहु वदति तत्र वाग्मीत्येव ॥ स्वामि
नैश्वर्यं ॥ एश्वर्यं वाचकात् स्वशब्दान्मन्त्रार्थे आभिनिच ॥ स्वामी ॥ अशीत्यादिभ्योच् ॥ अशी
सिभस्य विद्यते अशीसः ॥ आहूतिरागरो यम् ॥ वातातीसारभ्यां कुक्च ॥ चादिनिः ॥ वातकी
अतिसारकी ॥ पिशाचाच् ॥ पिशाचकी ॥ हस्ताज्जातो ॥ हस्ती ॥ वर्णाद्वस्त्रचारिणि ॥ वर्णी
केशंभ्यां वभयुस्तिजुतः ॥ कमित्युदकसुरयोः ॥ शमिति सुरवे ॥ आभ्यां सप्रप्रत्ययाः सुः ॥ युस्य
सोः सकारपदत्वार्थः ॥ कं वः ॥ कंभः ॥ कंयुः ॥ कंतिः ॥ कंतुः ॥ कतः ॥ कयः ॥ एवंशंव इत्यादि ॥ तुं दिव
लिवटेर्भः ॥ तुंदिभः ॥ वलिभः ॥ वटिभः ॥ अहंशुभमोर्युसः ॥ अहंयुः ॥ अहंकारवान् ॥ शुभंयुः ॥ शुभा

म. कौ.
२९

चितः॥ इति मत्वर्थियाः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ दिग्शब्देभ्यश्च तः प्राग्बक्ष्यमाणः प्रत्यया विभ-
 क्तिसंज्ञाः स्युः। अथ स्वार्थिकाः॥ किं सर्वनाम बहुभ्योऽद्यादिभ्यः। किम् सर्वनाम्नो बहुशब्द-
 चेति प्राग्दिशो विनियते॥ पञ्चम्यास्तसिल्॥ पञ्चम्येनेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्वा॥ कुत्तिहो-
 किम् कुत्तादौ हादौ च विभक्तौ॥ कुत कस्मात्॥ इदमश्शप्राग्दिशीये। इतः॥ अन्॥ एतद् प्रा-
 ग्दिशीये। अनेकालत्वात्सर्वादेशः॥ अतः॥ अमुतः। ययः। ततः। बहुतः। द्वादस्तु। द्वाभ्यां॥ प-
 र्यभिभ्यां च॥ तसिल्। परितः सर्वत इत्यर्थः॥ अभित उभयत इत्यर्थः॥ सप्रम्यास्त्रल्॥ कु-
 त्रायत्र। तत्रा बहुत्र॥ इदमोहः॥ त्रलोपवादः। इह॥ किमोऽत्॥ वास्यात्॥ काति॥ किम्।

॥ ३

रामः
२९

क। कुत्र॥ इतराभ्योपि दृश्यन्ते॥ पञ्चमी सप्तमी तद्विभक्त्यनादपित सिलादयो दृश्यन्ते। द
शिग्रहाराद्रवदादियोगएव। सभवान्। ततोभवान्। तत्रभवान्। तंभवन्तं। ततोभवन्तं॥ त
त्रभवन्तं। एवंदीर्घायुः। देवानांप्रियः। आयुष्मान्॥ सर्वैकान्यकियत्तदकालेदा॥ सप्तमं
तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थेदास्यात्॥ सर्वस्यस्योन्यतरस्यादि॥ दादौ प्राग्दिशौ ये सर्वस्य
सोवा॥ सर्वस्मिन्काले। सदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किं। सर्वत्र
देशे। इदमोर्हिल्॥ सप्तम्यनात्॥ एतेनोरथोऽदमएतत् इत् एतोस्नोरेफादौथकारादौचप्रा
ग्दीशीयेपरे। आस्मिन्कालेएतर्हि। काले किं। इहदेशे। अथुना॥ इदमोनिपातोयम्॥ दानी

म. कौ.

३०

अच ॥ इदमोदानीं प्रत्ययः काले । इदानीम् ॥ तदोदाच । तदा । तदानीम् ॥ अनद्यतेनेर्हिलन्यतर
 स्पाम् ॥ कर्हि । कदायर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥ एतदः ॥ एतत् इत् एतौ स्तौ रेफो दोथकारा दोच प्रादि
 शीयो । एतस्मिं काले एतर्हि ॥ सद्यपरुत्परयैषमः परेद्यव्यदा पूर्वघुरन्ते घुरन्यतरे घुरितरे घुरम्
 रे घुरधरे घुरूभये घुरूतरे घुः ॥ एते निपात्यन्ते ॥ घुश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ उभयघुः ॥ प्रकारवच
 नेथाल् ॥ प्रकारत्वंतिभ्यः किमादिभ्यस्याल् ॥ तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥ इदमस्यमुः ॥ थालो
 पवादः । एतदोपिवाच्यः । अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्यम् ॥ किमश्च ॥ केन प्रकारेण कथम् ॥
 इति प्राग्दिशीयाः ॥ दिक् सव्येभ्यः समीपञ्चमी प्रथमाभ्योदिग्देशकाले स्य स्नातिः ॥ सप्तभ्या-

रामः

३०

घनेभ्योदिशिरूढेभ्योदिदेशकालवृत्तिः स्वार्थः स्नातिः॥ पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैवां॥
 सभ्योऽस्नात्यर्थेसिस्तघोघेचैवांपुश्चवृत्त्यादेशाः सुः॥ पूर्वस्याः॥ पूर्वस्याः॥ पूर्वावाहिकपुरपुरस्ता
 त्॥ अथ॥ अथस्तात्॥ अथ॥ विभाषावरस्य॥ अस्तातौ अवास्तात्॥ अथस्तात्॥ अथस्तात्॥ एवंदेशे
 कालेच॥ दिशिरूढेभ्यकिम्॥ ऐन्व्यावसति॥ सप्रभ्या घनेभ्यः किम्॥ पूर्वगमंगतः॥ दिगदिहति
 भ्यकिं॥ पूर्वस्मिगुरोवति॥ अस्तातिचैतिज्ञापकादसिरस्तातिनवाधते॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच
 अस्तातेरपवादः॥ दक्षिणातः॥ उत्तरतः॥ विभाषापरावराभ्यां॥ परतः॥ परस्तात्॥ अथरातः॥ अथरा
 स्तात्॥ अथचैर्लुक्॥ अथचतयंतादिकशब्दादस्तातेर्लुक्स्यात्॥ प्राक्॥ उदक्॥ उपर्युपरिष्टात्॥ नि

म. को.

३१

पातावेतो॥ पश्चात्॥ तथा॥ उत्तराधरदक्षिणादिति॥ उत्तरात्॥ अधरात्॥ दक्षिणा॥ एनवन्यतरस्याम
हरेपंचभ्या॥ उत्तरादिभ्य एनद्यास्पादवध्यवधिमतोः सामीप्येपञ्चम्यं तात्तुन॥ उत्तरैणा॥ दक्षिणोन॥
पक्षेयस्वप्रत्ययाः॥ इह के हि कश्चिद्मात्रादेन पमाहुः॥ पूर्वैरागामम्॥ दक्षिणादाच्च॥ अस्ताते
विषये दक्षिणावसति॥ अपंचस्या इत्येव॥ दक्षिणादागतः॥ आहिचहरे॥ चादाच्च॥ दक्षिणाहि॥
दक्षिणा॥ उत्तराच्च॥ उत्तराहि॥ उत्तरा॥ संख्याया विधार्थेधा॥ क्रिया प्रकारेवर्तमानात् संख्याश
ब्दात्स्वार्थेधास्पात्॥ चतुर्धा॥ एकाद्वोधमुजन्यतरस्याम्॥ ऐक्यं॥ एकधा॥ द्वित्रोश्चधमुज्॥
आभ्यां धा इत्यस्य धमुज्वा॥ द्वैधम्॥ द्विधा॥ त्रैधम्॥ त्रिधा॥ रुधाच्च॥ द्वेधा॥ त्रेधा॥ याप्ये पाशम्॥

रामः

३१

कुत्सितोभिवग्निवक्पाशः॥तीयादीककस्वार्थेवावाचः। द्वितीयकः। द्वितीयः। तार्त्तियिकः तृ
 तीयः। नविद्यायाः। द्वितीयाविद्येत्येव॥ एकादाकिनिचासहाये॥ चात्केल्लुके। एकः। एकाकी
 एककः॥ भूतपूर्वचरट्॥ आद्योभूतपूर्वआद्यचरः॥ वद्यारूपच॥ वद्यंताद्भूतपूर्व
 रूपः स्याच्चरट्च। क्लृप्तस्यभूतपूर्वगोः क्लृप्तरूपक्लृप्तचरः॥ अतिशयशोतमविष्टनो॥
 अतिशयविशिष्टार्थेऽतौलः। अयमेवामतिशयनाद्यआद्यतमः। लघुतमोलघिष्ट॥
 तिडश्च॥ तिडन्तादतिशयेद्येत्येतमस्यात्॥ तरप्रमपौघः॥ किमेतिडच्ययद्याद्यम्बद्वय
 प्रकर्षे॥ किमरुदंतानिडोऽव्ययाच्चयोधस्तदन्तादामुः स्यान्नतुद्वयप्रकर्षेकिंतमाम्। प्राक्ते

म. को.
३२

तमाम्। प्रगेतमाम्। पचतितमाम्। उच्चैस्तमाम्। इव्यप्रकर्षेतु उच्चैस्तमस्तम्। द्विवचनविभज्यो
पपदेतस्वीयसुनौ॥ इयोरैकस्याः ति शये विभक्तवेचोपपदे सुप्रिङ् तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः
अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरो लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पठवः पठतराः। पठीयांसः
अजादीगुणवचनादेव॥ इष्टन्नीयसुनौ॥ नेह। पाचकतर॥ पाचकतमः॥ प्रशस्पस्पश्रः॥
इष्टेयसोः परतः प्रकृत्यैकाच्॥ इष्टादिष्टेकाच् प्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः श्रीमान्॥ ज्यच्॥ प्रशस्प
स्पज्यादेश इष्टेयसोः। ज्येष्ठः॥ ज्यादादीयसः॥ आदेः परस्प। ज्यायान्॥ तद्वत्स्पच्॥ ज्यादेश
अजायोः। ज्येष्ठः। ज्यायान्॥ अतिकवाठयोर्नेदसाधौ। भजायोरिष्टेयसोः। नेदिष्टः। नेदीया

रामः
३२

न।साविष्टः साधियान्॥स्थूलहरयुवहृक्षिप्रक्षुद्धाराण्यरादिपरमपूर्वस्यचगुणः॥एवांयरादि
परंलुप्यतेपूर्वस्यचगुणोऽष्टादियु॥स्थविष्टः॥हविष्टः॥यविष्टः॥हसिष्टः॥क्षोपिष्टः॥क्षोदिष्टः॥
एवमीयमुन्॥हृस्वक्षिप्रक्षुद्धाराण्यपृथ्वादित्वाद्दसिमा॥क्षोपिमा॥क्षोदिमा॥प्रियस्थिरस्फिरो
रुवहुलगुरुहृद्वतृप्रदीर्घहृन्दारकाणांप्रस्थस्फवर्वहिगर्ववित्रब्दाद्यित्वाद्दः॥प्रीयादीनांप्राद
यःसुरिष्टादियुपिष्टः॥स्थेष्टः॥स्फेष्टः॥वरिष्टः॥वंहिष्टः॥गरिष्टः॥वर्षिष्टः॥त्रविष्टः॥डाधिष्टः
त्रेदिष्टः॥एवमीयमुन्॥प्रियोरुवहुलगुरुदीर्घाणांपृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि॥वहोर्लोपोभूचव
हो॥वहोपरयोऽरिमेयसौलोपः स्याद्वहोश्चभूरादेशः॥भूमा॥भूयात्॥उष्टस्ययिड्च॥वहोपर

म. को.

३३

स्यश्च स्यलोपोयिडागमश्च। भूयिष्ठः॥ विन्म तोर्लुक॥ इष्टेयसोऽपरतः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्टः
 स्रजीयान्॥ अतिशयेन त्वग्वा नेत्त्वचिष्टः। त्वचीयान्॥ प्रशंसायारूपं॥ सुवता निडंताच्च। प्र
 शस्तपदुपदु रूपः। पचतिरूपम्॥ इष्टदसमाप्रौ कल्पदेश्य देशीयरः॥ ईषह्नो विद्वान् विद्वत्क
 ल्पः। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पं॥ विभाया सुषो बहुचूपरस्ताजु॥ ईषह्नः पदुर्वदु
 पदुः। पदुकल्पः। सुपकिं॥ यजतिकल्पम्॥ प्रागिवात्कः॥ इवेप्रतिक्ता वित्पतः प्राक्काधिका
 रः॥ अवयसर्वनाम्नामकचप्राकटेः॥ कापवादः॥ तिडश्चेत्यनुवर्तते॥ कस्यचदः॥ कांता
 व्ययस्पदादेशोऽकच॥ अज्ञाते। कस्यायमम्भोऽश्वकः॥ उच्चैर्केः। नीचैर्केः॥ सर्वके। पचतकि

राय.

३३

धकिता। कुत्सिते। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः॥ अल्पे॥ अल्पं तैलमृतैलकम्॥ इत्थो वृक्षो वृक्षकः
अस्मिन्प्रकरणे हलादौ प्रत्यये द्वितीयादच परस्य लोपोवावाच्यः॥ देवदत्तकः। देवकः॥ लोपः पू
र्वपदस्य च॥ दत्तकः॥ विना प्रियत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवावाच्यः॥ सत्यभामा। भामा। स
त्या॥ कुटीशमीशुंडाभ्योरः॥ इत्था कुटी कुटीरः॥ शमीरः। शुंडारः॥ कुत्वाडुपचः॥ इत्था कुतः
कुतुपः। कुतः कृते स्त्रे हेपात्रं इत्था सा कुतुपः पुमान्॥ कास्तृगोराभीष्टरचः॥ आयुधविशे
षः कास्तृः। इत्था सा कास्तृती। गोराती॥ वत्सोक्षाश्चर्वभेभ्यश्चतनुत्वे॥ वत्सतरः। उक्ष
तरः। अश्वतरः। अश्वभतरः॥ किंयत्तदीनिर्द्धारणादयोरेकस्य डतरच्॥ अनयोः ककतरो वैल

म. को.

३४

व. यतरः। ततरः॥ वावहूनां जातिपरिप्रभेडतमच। जातिपरिप्रभेडतमच। जातिपरिप्रभेडतमच। जातिपरिप्रभेडतमच।
कतमोभवतो कठः। यतमः। ततमः। वाग्रह्यामकजर्थ॥ एकाच्च प्राचीम्॥ इतरचडतमच
स्यात्। अनयोरेकतरो मैत्रः। एवामेकतमः॥ इति प्रागिवीया। इवे प्रतिहृतौ॥ केन्स्यात्॥
अश्वेव प्रतिहृतिरश्वक॥ शाखादिभ्यो य॥ शाखेव शाखः। मुखः॥ जघनः। अग्न्यः।
शरप॥ कुशायाच्छुः॥ कुशाणीयः॥ तत्प्रकृतवचने मयट्॥ प्राचूर्येण प्रसृतं प्रकृतं तस्य
वचनं प्रतिपादनम्। भावेऽधिकरणोवाल्पट्। आद्ये प्रकृतमेतन्नं भन्नमयम्॥ अपूपमयं
द्वितीयेऽन्नयोयज्ञः। अपूपमयं पर्व॥ संख्यायाः क्रियाभ्याः क्रियाभ्यां हतिगणने कृत्वसु

रामः

३४

च । अभावातिर्जन्म । क्रियाजन्मगरानहतेः संख्यायाः स्वार्थे कृत्वमुच । पंचकृत्वोभुंक्ते । सं
ख्यायाः किं । भूरिवाराभुंक्ते ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच ॥ कृत्वमुचोऽवादः द्विभुंक्ते । त्रिभुंक्ते रात्
स्याचतुर्भुंक्ते ॥ एकस्य सकृच्च ॥ सप्तदादेशः चात्सुच ॥ सकृदभुंक्ते ॥ देवतानां तादर्थ्यं
यत् ॥ तदर्थ एव तादर्थ्यम् । अतएव स्वार्थे व्यञ्ज । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यं पितृदेव
त्वम् ॥ पादाद्याभ्यां च ॥ पादार्थमुदकं पाद्यं । अर्घ्यम् ॥ अर्थेर्ज्यः ॥ अतिथये इदमातिथ्यं ।
नवस्पृश्यादेशः सूत्रतनपूखाश्च वक्तव्याः ॥ स्वार्थे नूत्वं ॥ नूतनम् ॥ नवीनम् ॥ भागरूप
नामभ्योर्धेयः ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ आग्नीध्रं । सा

म. को.
३५

धारणम् ॥ देवानल ॥ देवस्वदेवता ॥ अवेक ॥ अविरेव अविक् ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ यावस्वया
वक् ॥ मणिक ॥ सर्वप्रतिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् ॥ बहुतरकं ॥ मृदस्तिकन् ॥ मृदेवमृत्तिकासस्त्रोप्र
शंसायां ॥ रूपपोऽपवादः ॥ प्रशस्तामृन्मृत्सा ॥ मृत्सा ॥ प्रजादिभ्यश्च ॥ अणस्यात् ॥ प्रज्ञस्वप्राज्ञः
दैवतः ॥ बाधवः ॥ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ स्वार्थे ॥ नानाजातीया अनियततत्तयोर्येकामप्र
धानाः संधाः पूगाः ॥ लोहितध्वज्यः ॥ ज्यादयस्तद्राजाः तद्राजस्योतिलुकः ॥ लोहितध्वजाः ॥ वाने
तिज्यञ् ॥ कापोतपाकः ॥ कपोतपाकाः ॥ कौजायनाश्चादि ॥ बहुल्यार्थोच्छस्कारकादन्यत
रस्याम् ॥ वह्निददाति बहुशः ॥ अल्पशः ॥ बहुल्यार्थान्गलामरुतवचनमनेह ॥ बहुददात्य

रामः
३५

निष्ठेषु॥ अत्यंतदक्षताभ्युदयिकेषु॥ संख्येकवचनाच्चवीप्सायां॥ द्वौद्वौदक्षतिद्विशः॥ माघं
माघंदक्षतिमाघशः॥ परिमाराशब्दाच्चनावेकार्थारुव॥ संख्येकवचनात्किं॥ घटंघटंदक्षति
विप्सायांकिं॥ द्वौदक्षति॥ कारकादिन्येवद्वयोद्वयोः स्वामी॥ प्रतियोगेपंचम्यास्तसि॥ प्रति
नाकर्मप्रवचनीयेनयोगेपापंचमीविहितातदन्तर्जसि॥ प्रद्युम्नः क्लृप्तप्रति॥ आधादिभ्य
स्तसेरूपसंख्यानम्॥ आदौत्र्यादितः॥ मध्यतः॥ पृष्ठतः॥ पाश्वंतः॥ आकृति॥ गणायम्॥ स्वर
रास्वरतः॥ वर्णतः॥ कृच्चस्त्रियोगेसंपद्यकर्त्तरिचिः॥ अभूततद्भावइतिवक्तव्यम्॥ विकारात्म
तांप्राप्नुवत्यांप्रकृतौवर्तमानादिकारशब्दात्स्वार्थेच्चिर्वात्स्यात्करोत्यादिभिर्योगे॥ अस्यचै॥

म. कौ.
३६

ईत्। अकृत्। कृत्। संपद्यते तं करोति कृत्। कृत्। करोति वृत्। वृत्। भवति। गङ्गी स्यात्। अयस्य यस्य च्यावी
त्वन्नेति वाच्यम्। दीया भूतमहः। दिवा भूतारत्रिः॥ कपच्च्। अ॥ हलः परस्यापत्यस्य लोपः केच्च्।
चपर॥ गागी भवति। चोच॥ दीर्घः। शुची भवति। पदृ स्यात्॥ अरुर्मेनश्चक्षुश्चेतोरहो रजसां लो
पश्च॥ चाचुच्चिः। अरु करोति। उन्मन्नी करोति। उचुचक्षु करोति। विचेति करोति। विरही करोति
विरजी करोति॥ विभाषा साति कार्त्तुत्वे॥ चिर्विषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये। सात्यक्षयोः। कृत्स्नं
शस्त्रमग्निः संपद्यते॥ अग्नि साद्रवति। अग्नी भवति॥ कार्त्तुर्न किं॥ एकदेशेन भुङ्क्ते भवति पटः॥
अभिविधौ संपदा च॥ संपदा कृत्स्निभिश्च योगे सातिर्वा व्याप्नो॥ पक्षे कृत्स्नियोगे चिः सम्पदा

रामः
३६

नुवाकमेव॥ अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम्॥ अग्नी भवति॥ जलसात्संपद्यते जली भव
तिलवणम्॥ तदधीनवचने॥ सातिः कृभ्यस्तिभिः संपदा च योगे॥ राजसात्करोति॥ राजाधीनमित्य
र्थः॥ देयेत्राच॥ तदधीने देयेत्रासात्सातिश्चक्रादियोगे॥ विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा संपद्यते
पक्षे विप्रसात्करोति॥ देये किं॥ राजसाद्भवति राक्षसं॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यभ्यो द्वितीया स
प्रम्योर्वहुलम्॥ सभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्रम्यंतेभ्यश्चत्रासात्॥ देवत्रावन्दे॥ रमेया॥ बहुलोक्तेर
न्यत्रापि॥ बहुत्रा जीवतो मनः अव्यक्ता न करणा द्यजवरं द्वा दानि तौ दाच॥ द्यजवरं न्यूनं न तु न
तौ न्यूनं अनेका जितियावत्ता दृशमर्द्धं यस्य तस्मा इति च कृभ्यस्तिभिर्योगे॥ अचि बहुलं दे भवतः॥ इति

म. को.
३७

चिविवक्षितेदित्वम्॥ नित्यमाशुडितेऽर्थातिवक्तव्यम्॥ अचपरंयदशुडितं नस्मिन्परे पूर्वपर
 योर्वर्णयोः पररूपं स्यात्॥ इति तपयोः प॥ पटपटाकरोति॥ अव्यक्तानुकरणात्किम्॥ दृष्टत्
 करोति॥ अजवर्द्धात्किं॥ श्रुत्करोति॥ अवरंति किं॥ स्वरटस्वरताकरोति॥ अनितौ किं॥ पटि
 निकरोति॥ कृजो द्वितीयतृतीयसंवर्षा जातुक्तयो॥ द्वितीयादिभ्योऽचक्कजयोगेऽवाव
 हुल्लोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्यऽचि नदित्वम्॥ द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्विती
 याकरोति॥ तृतीयाकरोति॥ शब्दाकरोति॥ बीजाकरोति॥ संख्यायाश्च गुणां ताया॥ द्विगु
 णाकरोति क्षत्रं॥ समयाच्च सापनायाम्॥ कृयाविति निवृत्तं समयाकरोति॥ कालं याप

रामः
३७

स्यात्तन्निङ्स्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः। तिङ्उभयोःपदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेत
त्संज्ञास्युः। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनानेकशः लब्धप्रथमादिसंज्ञानितिङ् स्त्रीणि
त्रीणिप्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः। युष्मद्युपपदेसमानाधिकारोऽस्यानिन्नापिमध्य
मः। तिङ्वाच्यकारकवाचिनिसुष्मदिप्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेचमध्यमः। युष्मद्युत्तमः॥
तथाभूतेस्मद्युत्तमः शेषेप्रथमः॥ मध्यमोत्तमयोरविषयेप्रथमः स्यात्भूति इतिजाते॥
तिङ् शित्सार्वधातुकम्। तिङ् शितश्चधात्वधिकारीत्वाएतत्संज्ञास्युः कर्त्तरि शप्। कर्त्रर्थेसा
र्वधातुकेपरिधातोः शप्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः। अनयोः परयोरिगताङ्स्पृशः स्यात्।

मकौ.
३८

अवादेशः भवति। भवतः ज्ञेयः। प्रत्ययावयवस्य ऋस्पा नादेशः अतो गुर्गो भवन्ति भवसि भवथः
भवथः अतो दीर्घो यञि। अतो ऋस्पा दीर्घाय जादो सार्वधातुके भवामि भवाव भवामः स भवति
नौ भवतः ते भवन्ति त्वं भवसि युवां भवथः यूयं भवथः॥ अहं भवामि आवां भवावः वयं भवा
मः शेषे विभायाः कखादावयान्त उपदेशः। उपदेशोकादिखादिषान्तवर्जगहनदादेरन्त्य
स्मिन्धातावुपसर्गस्यानिमित्तात्परस्य नेर्गात्वं वा स्यात् परिभभवति प्रनिभवति परोक्षे लिट् भू
तानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् लस्यतिवाहयः। परस्मैपदानां गालतुसुस्यलथुस
गाल्वमाः। लिट्तिवादीनां गालाहयैः सुः भुज इति स्थिते भुवो बुभुक्षुर्लिटोः भुवो बुगागमः

गमः
३८

नवातां १ नवः १

अवि

स्पातलुङ् लिटोरचि। लिटिधातोरनभ्यासस्य लिटिपरेऽनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे
स्तआदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य भूव् भूव् अ इति जाते पूर्वोभ्यासः। अत्र ये द्वे तयोः ह्लादिः शे
षः॥ अभ्यासस्यादिर्हल शिष्यातेऽन्ये हलौ लुप्यन्ते ह्रस्वः। अभ्यासस्याचः भवतेरः। भतेरभ्यासो
कारस्य अः स्यात् लिटिः। अभ्यासे च च्। अभ्यासे ह्रलां चरः स्युः जश्च। रुशं जशः खयां चर इति
विवेकः वभूव। वभूवतुः वभूवुः लिङ् च। लिङादेशलिङ्गार्द्धधातुकसंज्ञस्यात् आर्द्धधातुक
स्येङ् वलादेः। वभविथ वभूवथुः वभूव वभूव वभूविव वभूविम अनद्यतने लुङ्। भविष्य
न्ननद्यतनेर्थे धातोर्लुङ् स्यात्। सीलु लुटोः। धातोर्नौ लौ लुटोः परतः शवाद्यपवादः लृ

मकौ.
३९

इतिलृङ्लृटोर्ग्रहणं. आर्द्धधातुकं शेषः॥ तिङ् शिद्भांन्पोधातेरिति विहितः प्रत्यय एतत्सं-
ज्ञः स्थाते. इट् लुटः प्रथमस्य डागौरसः। डित्त्वसामर्थ्योदभस्यापि टे लोपः भविता तासस्तपो
लोपः। सादौ प्रत्ययेरिच। रादौ प्रत्यये तथा। भवितारौ. भवितारः भवितासि भवितास्यः भवि
तास्यः भवितास्मि. भवितास्वः भवितास्मः लृट् शेषे च। भविष्यदर्थोद्भातोर्लृट् क्रियार्था-
यां क्रियायां सत्पामतत्पाच इट् भविष्यति. भविष्यतः भविष्यंति. भविष्यसि. भविष्यथः भविष्य
थ. भविष्यामि. भविष्याव. भविष्यामः। लोटचविधादिष्वर्थेषु धातोर्लोट्. आशिषिलिङ् लोटौ।
एरुः। लोटइकारस्य डः भवतु स्तात इवातु ह्यो स्तात डाशिष्यन्तरस्यामे॥ आशिषितुह्योपर

रामः
३९

त्यात्सर्वादेशः ननु डिच्चेत्यस्य कावकाशशितिचेच्छृणुअनन्त्यार्थः इकारयुक्तान इदिस्थितिगृहा
राः भवतात् लोटीलङ् वत् ॥ लोटस्तामादयः सलोपश्च तस्य स्थमिपातान्ननामः ॥ डि-तश्च
तुर्गातामादयस्युः भवताम् भवन्तु सेर्ह्यपि च ॥ लोटः सेर्हिः सोपि च अतो हेः लुक् भव भवतात्
भवत भवत मेर्निः लोटः आङ नमस्यपि च तमस्य ण्सपि च ॥ हिन्योरुन्न इकारोच्चारणसाम-
र्थ्यात् ॥ भवानि ॥ ते प्राग्धातोः ॥ ते गत्युपसर्गसकाः धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ आङि लोट् ॥ उ-
पसर्गस्थानि मित्रात्परस्य लोङ्देशस्यानीत्यस्य नस्यराः स्यात् ॥ प्रभवाणि ॥ इरः घत्वनत्वं
योरुपसर्गत्वप्रतिषेधोक्तव्यः ॥ इः स्थितिः ॥ उर्भवाणि ॥ अन्तः शब्दस्याङ्गिविधिरात्वेष्टव्यः

मकौ.
४०

सर्गत्ववाच्यम् अन्तर्भवशि निन्नाङ्कितः। सकारान्तस्यङ्कितमस्यनित्यंलोपः। अलोन्त्यस्येति
सलोपः भवावभवाम् अन्तर्गतनेलङ्। अन्तर्गतनभूतार्थहनेर्धातोर्लङ् लुङ् लृङ् लृङ्श्च
उदात्तः। एषां गम्याद् इतश्च।ङितो लस्यपरस्मैपदमिकारान्तयन्त्यस्यलोपः अभवत्। अभ
वत्तां। अभवन्। अभवः अभवत्तां। अभवत्। अभवम्। अभवावा। अभवाम्। विधिनिमन्त्रणाम
न्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् यासुट् परस्मैपदेषु हानोङि च लि
ङ्ः परस्मैपदानां यासुट् गमोङि च।ङित्वाक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुवन्धकार्येऽप्यनलविधाविति
प्रतिषेध इति तेन वक्ष्यमाणोत्पन्नङि प्र. लिङ्ः सलोपो नन्त्यस्य। सार्वधातुकलिङ्गे नन्त्य

रामः
४०

स्यस्यलोपः इति प्राप्ते अतोयेयः । अतः परस्य सार्वधातुका वयवस्य यास इत्यस्य इय्-गुणाः
लोपो व्योर्वलि भवेत् । भवेतां-जेर्जुस्-लिङ्-भवेयुः भवेः भवेतम्-भवेत-भवेयम्-भवेव-भ
वेम । लिङ्गशिखि । आशिषिलिङ्-स्तिङ्गर्द्धधातुकसंज्ञः स्यात्-किङ्शिषि । आशिषिलिङो
यासुर्किङ् । स्कारितिसलोपः कितिच् । गित्किङ्किङ्निमित्ते इत्यलक्षणे गुणाद्विन्नस्तः भू
यात् । भूयास्तां । भूयासुः भूयाः भूयास्तं-भूयास्त-भूयासं । भूयास्व । भूयास्म-लुङ् । भूतार्थे धातो
र्लुङ्माङिलुङ् । सर्वलकारापवादः मोक्षरेलङ्च । स्मोत्तरमाङिलङ्-स्याल्लुश्च विलुङ् । सवा
द्यपवादः चेसिच्गानिस्थाद्युपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु लुक्गणादिहेरादेशपिवती गृह्य

मकौ.
४१

तेभूस्त्वोक्तिडि।भूस्त्वतयोः सार्वधातुकेतिडि।गुणोन.अभूत्.अभूताम्.अभूवन्.अभूः.अभूतं.
अभूत.अभूवम्.अभूव.अभूम्.नमाङयोगे॥अशटौनस्तः।माभवान्भूतमास्मभवतमास्मभूता।
लिङ्.निमित्तंलृङ्.क्रियातिपत्तौ॥हेतुहेतुमद्भावादिलिङ्.निमित्तंतत्रभविष्यदर्थोद्भातोर्लृङ्.क्रि
यायांअनिष्यन्नोगम्यमानायां।अभविष्यत्.अभविष्यताम्।अभविष्यन्।अभविष्यः.अभ
विष्यतम्।अभविष्यत्.अभविष्यम्।अभविष्याव।अभविष्याम।सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा
सुभिक्षमभविष्यत्।इत्यादिज्ञयम्।प्रभवतीत्यादौउपसर्गाराणामसमस्तत्वेपिसंहितानि
त्या।तङ्क्तेसंहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोःनित्यासमासेवाकोतुसाविवक्षामपेक्ष

रामः
४१

नेति सजायर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम्-यागात्त्वर्गोभवतीत्यादौ उत्पद्यते इत्यायर्थान् उपसर्गस्त
र्थविशेषस्य घातकाः प्रवति-पराभवति-संभवति-अनुभवति-अभिभवति-उद्भवति-परिभव
ती-इतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः उक्तंच-उपसर्गो ग्राधात्त्वर्थो वलादन्यत्र नीयते-प्रहाराहारसं
हारविहारपरिहारवत्-इति अत्र तत्त्वगमने अतति-अततः-अतन्नि-अतसि-तमातः-अत
थ-अतामि-अतावः-अतामः-अतआदेः-। अभासस्यादरतो दीर्घः-स्यात्पररूपापवादः-आतः
आततुः-आतुः-आतिथ-आतथुः-आत-आत-आतिव-आतिम-अतिता-अतिव्यति-अततु
आडजादीनां-अजादेरंगस्याङ्लुङ्लृङ्लुङ्लु-आतत्-अतेत्-अत्यात्-लुङिसिचिश्डा

सुःष्वस्वस्विदस्वस्वस्वस्वस्मिडः दन्तः केवलदन्तः नतु दन्तोष्ठजेऽपि। अस्वस्वादीनां पृथग्रय
हृणात्। असंयोगान्निद्रा कित्। असंयोगात्परोऽपि त्रिद्रा कित्। त्रिद्रात्सिद्धिधतुः। सिद्धिधुः सि
धेधियाः सिद्धिधथुः सिद्धिधा सिद्धेध। सिद्धिधिव। सिद्धिधिम॥ सेधिता॥ सेधिव्यति॥ सेधतु
असेधत्॥ सेधेत्॥ सिद्धात्। असंसेधित्। असंसेधिव्यत्। सात्पदाद्योः। सातेः पदादेश्च सस्ययो न।
इति निषेधे प्राप्तेऽपसर्गात्सुनोति सुवति स्पति स्तीति स्तौ भति स्थामेनये सेधसिच संजस्वजा
म्। उपसर्गस्थानिभिन्ना देवांसंस्पष्टः। सदिरप्रतेः। प्रतिभिन्ना उपसर्गात्सदेः सस्पष्टः स्तंभेः॥
सौत्रस्पसस्पष्टः॥ अवाचवालं वना विदूर्ययोः। अवात् स्तंभेरेतयोरर्थयोः सस्पष्टः वेश्च स्व

प्रादि.

मकौ
४३

नो भोजने। व्यवाभ्यां स्वनते। सस्यघः परिनिविभ्यः सेवसितस्यसिबुसहसुद्रसुखं जाम। परिनि
विभ्यः पोषामेघां सस्यघः निषेधति प्राकसिता दृष्टव्यवायेपि। सेवसिते त्वत्रसितसब्दात् प्रा
गे सुनोत्पादयस्तेषां मद्रव्यवायेपि सस्यघः॥ न्ययेधत्। न्ययेधीत्। न्ययेधियत्। स्यादिष्व
भ्यासेन चाभ्यसस्य। प्राकसिता स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि यत्वं स्यात्। एषां मेव चाभ्यासस्य
न तु सुनोत्पादीनाम्। निषिषेध। निषिषिधत्तुः। सेधते गंतौ। गत्यर्थस्य सेधतेः सस्यघो न गं
गां विशेधति। एवं चिती संज्ञाने। अचशोके। गदव्यक्तायां वाचि। गदति। नेर्गदनदपतपदघु
मा स्यति हंति याति वाति दाति फाति वपति वहति शामति चिनोति देग्धिषु च॥ उपसर्गस्था

रामः
४३

त्रिमितात्परस्यनेर्गात्वं स्यात्गादनदादिषु परेषु ॥ प्रगागदति । कुहोश्चुः । अभ्यासकवर्गाहकार
योश्चवर्गादेशः अत उपधायाः । वृद्धिः स्यात् । जिति गिति च प्रत्यये । जगाद । जगदतुः । जगडुः । ज
गदिथा जगदथु जगद । गालुन्नमोवा ॥ गित्स्यात् । जगाद । जगद । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अ
गदत् । गदेत् । गद्यात् । अतो हलादेर्लघोः । हलादेर्लघोरतो वृद्धिर्वेडादौ सिचिपरस्मैपदेषु । अ
गादित् । अगादित् । अगदिष्यत् । गाद अव्यक्ते शब्दे । गोनः धात्वादेर्गास्यनः । गोपदेशास्त्वन
र्दनादिनाथनाधूनन्दनकन्दनृतः उपसर्गादशमासेपि गोपदेशस्या । उपर्गस्थान्निमित्तात्पर
स्यगोपदेशस्यधातोर्नस्यराः स्यात्समासेऽसमासेपि । प्रगादति । नदति । ननाद । अत एकह

मकौ.
४४

त्मधो नारे शादे लिटि लिगि नि मित्रादेशादिकं न भवति यदङ्गुतदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्या
तयेत्वमभासलोपश्चकिटिलिटि। नेदतुः नेडः थलिचमेडि॥ इदतिथलिप्रागुक्तं स्यात्। नेदिथ
नेदथुः नेद। ननाद। ननह। नंदिव। नेदिम। नदिता। नदिष्यति। नदतु। अनदत्। नदेत्। नयात्॥
अनादित्। अनदित्। अनदिष्यत्। श्रुतिश्चरुणो। इरु इत्संज्ञावाच्याः। शर्पूर्वाः। खयः। शिष्यने
श्रुभासस्पह्लादिशेषापवादः। चुश्चोत। इतितोवा। इतितोधातोश्चत्वेलेरङ्वापरस्मैपदेषु
अश्चमुतत्। अश्चुश्चयीतीत्। मकाररहितोप्ययम्। श्रोतति। चुश्चोत। अश्चोतत्। अश्चोती
त्। चुतिर्चामेवने। चोतति। टुनदिसमृद्धौ। आदिर्जिडडवः। उपदेशेधातोराशाएतेइतः

रामः
४४

श्रु

श्रो

सुः इति ननु धातोः। नन्दति ननन्द। नंदिता। नंदिष्यति। नन्दतु। अनन्दत। नन्देत् इदित्वा नलोपो
न। नयात्। अनंदीत्। अनेदिष्यत्। एवं कुथि पुथिलुथिमथिमन्थहिंसा संक्लेश नयोः विदि
अवयवे। विन्दति। भिदीति पाठान्नरं॥ भिन्दति। गदिवदने कदेशे। गराडति॥ चदि आह्लाद
ने॥ चन्दति॥ त्रदि चेष्टायां। त्रन्दति॥ कदि क्कदि क्कदि आह्लादने रोदने च। क्किदि परिदेवने। त
कि क्कच्छ जीवने। युगि जुगि वुगि वर्जने। मधि मराडने॥ शिधि आघातौ॥ मंथ विलोडने॥ मं
थति। ममन्थ। कित्वा नलोपः मथ्यात्। अर्च पूजायां॥ अर्चति॥ तस्मान्नुट् द्विहलः। द्विहलो
धातो दीर्घि भूतादकारात् परस्परानुट्॥ आनर्च॥ आनर्चतुः आनर्चः अर्चिता॥ अर्चिष्यति अ

मकौ.
४५

चतु॥ आचत॥ अचत॥ अर्चात॥ आर्चित॥ आर्चिष्यत॥ एवं अर्द्धगतौ याचने च॥ अति अदिवन्धने॥
वनघणा संभक्तौ॥ वनति॥ ववाना नश सद दवादि गुणानाम्॥ शसेर्ददेर्वका रादीनां गुणा शदेन भा
वितो योऽतु तस्य चरत्वाभा सलोपो न॥ ववनतुः ववनुः सनति॥ समान॥ सेनतुः सेनुः ये वि
भाषा॥ जनसन खना मात्वं वायादौ किति॥ सायात॥ सन्यात॥ वदवजगतौ॥ वजति॥ ववाजं॥ व
जिता॥ वजिष्यति॥ वजतु॥ अवजत॥ वजेत॥ वज्यात॥ वदवज हलना स्याचः॥ एषां मचो ह्यद्रिः
परस्मैपदेशि चि॥ अवाजीत॥ अवजिष्यत॥ कटे वर्षा वरायायोः कटति॥ चकाट॥ कटिता॥ कटि
ष्यति॥ कटतु॥ अकटत॥ कटेत् कट्यात॥ सन्नक्षरा श्वसजा गृणि श्योदिताम्॥ हमयांत

रामः
४५

अवादि॥ अवदिष्यते

सध्रगादेरायंतस्यश्चयतेरेदितश्चवृद्धिर्नेडादौसिचि। अकटीत्। अकटिष्यत्। गुप् रक्षरो॥ गुप्
धूपविच्छिपणिपनिभ्यआयः। स्वार्थे। संनाघनाधातवः। सनादयः। कमेर्गिङ्नाः। प्रत्ययाअन्ते
येषांतेधातुसंज्ञाः। सुः॥ सत्कचक्काम्पचक्कङ्कषोथावारक्किवृशिज्जडौतथा॥ यगायइयङ्
शिङ्चेतिद्यादशामीसनादयः। सनाघनाधातवइत्पस्पाननारंभूवादयइत्पेवसत्रयितुंयुक्त
म्॥ धातुत्वाल्लडादयः। गोयायति। आयादयआर्द्धधातुकेवा॥ आर्द्धधातुकविवक्षायामायेयङ्
शिङ्गेवासुः। कास्पनेकाचोआंवक्तव्योलिटि। कासआन्विधानात्मस्पनेत्वम्। अतोलोपः। अर्द्ध
धातुकोपदेशेयददंतंतस्यातोलोपआर्द्धधातुके॥ आमः। आमःपरस्यलुक्॥ कृन्वानुप्रयुज्य

मको.
४६

तेलिदि॥ आमनालिदपराः क्रुभ्वलयेऽनुप्रयुज्यते ते यं दित्वादि॥ उरत्॥ अभ्यासस्य ऋतो
ऽस्यात्यपये॥ वृद्धिः गोपायांचकारादित्वनिमित्ते चिपरे अच आदेशे न दित्वे कर्तव्ये॥ गोपा
योचक्रतुः॥ गोपायांचचक्रुः एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्॥ उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्चततः
परस्पर्द्धा धातुकस्येणानुदात्तैर्यौतिरुद्गाशीस्तुनुक्षुश्चिडीऽश्रीभिः वृद्धिः च विनै
काचो जनेषु निहताः स्मृताः॥ कान्तेषु शक्तेकः चान्तेषु पच॥ मुच॥ रिच॥ वच॥ विच॥ सिचः॥
षट्॥ छान्तेषु प्रच्छेयकः जान्तेषु त्पज॥ निजिर॥ भज॥ भंज॥ भुज॥ भ्रज॥ मज॥ यज॥ युज॥ रु
ज॥ रंज॥ विजिर॥ संज॥ खंज॥ सृजः पञ्चदश॥ दान्तेषु अद्॥ क्षद्॥ खिद्॥ छिद्॥ तुद्॥ तुद्॥

रामः
४६

पद्य॥भिद्॥विद्यविनद्॥विन्द॥शद्॥सद्॥स्विद्य॥स्कंद॥हद्॥वोड्श॥घानेषु॥कुध॥क्षुध॥
॥वुध॥वंध॥युध॥रुध॥राध॥वध॥शुध॥साध॥सिध्या॥एकादश॥नानेषु॥मन्यहनौदौ॥पाने
षु॥आप्॥क्षिप्॥छुप्॥तप्॥तिप्॥तृप्॥दृप्॥लिप्॥लुप्॥वप्॥शप्॥स्वप्॥सृप्॥स्त्रयोदश॥भा
नेषु॥यम्॥रभ॥लभ॥स्त्रयः॥मानेषु॥गम्॥नम्॥रम्॥यम्॥श्चत्वारः॥शानेषु॥कुश॥दश॥दि
श॥दश॥मृश॥रिश॥रुश॥लिश॥विश॥स्पृशोदश॥घानेषु॥कृष्॥त्रिष्॥तुष्॥द्विष्॥
डृष्॥पुष्प॥पिष्॥विष्॥शिष्॥क्षिष्या॥एकादश॥शानेषु॥घस्रवसतीदौ॥हानेषु॥
दह॥डह॥दिह॥नह॥मिह॥रुह॥लिह॥वहोष्टौ॥अनुदात्ताहलनेषु॥धातवस्त्र्यधिक

मकौ
४७

शतं॥ गोपायांच कथं॥ गाययांच कथं॥ गोपायांच क॥ गोपायांच कार॥ गोपायांच कृव॥ गोपायांच
चक्रम॥ गोपायांच भूव॥ गोपाया मास॥ जुगोप॥ जुगुपतुः॥ जुगुपुः॥ स्वरति सुति स्रयति धून्
दितोवा॥ स्वरत्पादे रुदितश्च परस्पवलादे राद्धधातुक सोड्वा॥ जुगोपिथ॥ जुगोपृथागो
पायिता गोपिता॥ गोप्रा॥ गोपायिष्यति॥ गोपिष्यति॥ गोप्यति॥ गोपायतु॥ अगोपायत
गोपायत॥ गोपाय्यात॥ गुप्पात॥ अगोपायातानेति॥ इडादौ सिचि हल नल क्षरा वृद्धिर्न॥ अ
गोपीत॥ अगोपीत॥ रुलो रुलि॥ रुलः परस्पसंस्पलोपस्या रुलि॥ अगोप्राप्त् अगोपुः॥ अ
गोपशीः॥ अगोप्राप्त्॥ अगोप्रा॥ अगोप्रा॥ अगोप्रा॥ अगोप्राप्त् अगोप्राप्त्॥ अगोपायिष्यत॥ अगोपिष्य

रामः
४७

त॥ अगोप्यत॥ शिक्षेपे॥ क्षयिति॥ विश्वाय॥ विशियतुः॥ विशियुः॥ एकाचशतिनिवेधे प्राप्तेकसु॥
भृष्टस्तुडमुश्रुवेलिटि॥ कादिभारवलितश्रानस्यादन्त्यस्मादनितोपि स्यात्॥ अचत्तास्वत्यल्प
निटो नित्यम्॥ उपदेशे जने शोधोधातुस्तौ नित्यानिट् ततः परस्य थल ईशान उपदेशे च तः उपदे
शे कारवतस्तौ नित्यानिटः परस्य थर ईशान श्रुतो भारद्वाजस्य॥ तौ नित्यानिट् श्रुदेता
देवथलीनेट् भारद्वाजस्य मतेन तेनान्यस्तु स्यादेव॥ अयमत्र संग्रहः॥ अजं तो कारवान्वा
यस्तौ नित्यथ लिखेडयम्॥ श्रुदन्त इष्टं नित्यानिट् काद्यन्त्रोलिटिसेड भवेत्॥ विश्वायि
थ॥ विश्वेथ॥ विश्वियथु विश्विय॥ विश्वाय॥ विश्वया॥ विश्वयिथ॥ विश्वयिमे॥ क्षेता॥ क्षय्य॥

मको
४८

ति। क्षयतु। अक्षयतु। क्षयेतु। अकृतसार्वधातुकयो दीर्घः। अजनाङ्गस्पर्दीर्घः। स्याद्यादेशप्रत्ययेन कृ
कृतसार्वधातुकयोः क्षीयातु। सिचिबृद्धिः। परस्मैपदेषु इगन्ताङ्गस्पृष्टिः। परस्मैपदपरे सिचि। अक्षे
यीतु॥ अक्षेय्यतु। तपसनापि। तपति। ततापि। तेपतु। तेपुः। तेपिथि। ततपथि। तपता। तपस्पति। तप
तु। अतपतु। तपेत्। तप्तातु। अताप्ताम्। अतपस्पतु। निमस्तयतावनासेवने। यः
स्यात्। आसंवनेपौनः। पुन्यततो न्यस्तिनिघये निष्टपति। कमुपादविक्षेपे। वाभ्रासम्लाशप्रमु
कमुक्त। मुत्रसिचुटिलयः। एभ्यः। शेषान्वाकर्तरि सार्वधातुके पक्षे शप्। कम्। परस्मैपदेषु। क
मेः दीर्घः। परस्मैपदेशिति। काम्यति। कामति। चकाम। लुक्। कर्मो रनात्मनेपदनिमित्ते। अत्रैवे

रामः
४८

६ कृमिता कृमिष्यति कामतु कामतु अकामत कामत कामेत् काम्यात् अक
मीत् अकमीष्यत् चमुच्छमुजमुद्मुच्यदनेष्टिवुक्कमुचमाशिति अचेदीर्घः आङिचमइ
तिवक्तव्यमाआचामति आङिकिम् चमति विचमति अचमीत् स्खलसंचलने स्खल
ति चस्खाल अतोलांतस्य अतः समीपौ यौ लौतदन्तस्यो गत्यातो वृद्धिः परस्मैपदसिचि॥
अस्खालीत् अस्खालिष्यत् त्सरच्छद्सगतौ अत्सारीत् पापाने पाद्याध्यास्यान्नादारा
दृष्टर्निर्निशानि दशदोपिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ पश्यच्छीयशीदाः पाहानोपि
वाद्यसुरित्संज्ञकशदौ प्रत्यये पिवादेशोऽदन्तस्तेन न गुणाः पिवति आतऔरालः प

मकौ.
४८

पौआतोलोपश्च। अजाघोरादर्थधातुकयोः क्तिदिटोः परयोरातोलोपः पपतुः पपुः पपिथापपा
थापपथुः पप। पपौ। पपिव। पपिम। पाता। पास्पति। पिवतु। अपिवत्। पिवेत्। रर्लिङि। घुसंज्ञाना।
मास्थगैपिवतिजहतिस्पतीनां चातएत्त्वमादर्थधातुके किति लिङि पेयात्। गतिस्थितिमिचो
लुक्। अपात् अपाताम्॥ आतः। सिचलुकि आदन्तादेव ऋजुम्। उस्पपदान्तात्। अपदान्तादेव
र्गाडसिपररूपमेकादेशः। अपुः॥ अपास्पत्। लैल्लै हर्षक्षये ग्लायति॥ आदेच उपदेशे शिति
उपदेशे जंतस्य धातोरात्वेन तु शिति। जलौ। ग्राता। ग्लास्पति। ग्रायत्। अग्रायत्। ग्रायेत् वान्यस्य
संयोगादेः। घुनास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्त्वे वाच्चादर्थधातुके किति लिङि ज्ञेयात्।

रामः
४९

ज्ञायात्। धमरसनसातोसकच। स्यांसकस्यादेभ्यः। सिचइट्परस्मैपदेषु। अज्ञासीत्। अज्ञास्यत्।
एवं ज्ञायति। धेट्पाने। धयति। दधौ। दाधाद्यदाप्। दारूपाधारूपाश्चधातवोद्युसंज्ञासुदीर्घदेपौ।
विना। धेयात्। विभाषाठेदृशव्योः। आभ्योञ्जेश्चङ्वा। चडि। अनभ्यासस्यधात्ववयवस्यपुथं
स्मैकाचोद्वेगोऽजादेर्द्वितीयस्य। अदधत्। अदधताम्। विभाषाद्युधेदृशाच्छासः। एभ्यःसि
चोलुग्यापरस्मैपदेषु। अधात्। अधाताम्। अधुः। पक्षेइट्मकौ। अधासीत्॥ अधासिष्टाम्
अधासिषुः॥ धेन्यककरागोद्यापतिदेस्वप्ने। डायति। धैतृप्तौ। धायति। धौचिनायाम्॥
धायति। रैशब्द। रायति। स्मैष्ठयेशब्दसंघातयोः॥ स्त्र्यायति। धौपदेशस्यापिसत्त्वे।

मकौ
५०

कृतेरूपं तुल्यम् ॥ योपदेशफलं तुति च्छासती ॥ हे भविष्यति ॥ खैरवदने ॥ खायति ॥ क्षैजैषेक्षे
ये ॥ क्षायति ॥ जायति ॥ सायति ॥ घुमास्थित्यत्र विभाषा घाधे ॥ इत्यत्र च स्पतेरेव ग्रहणं न च
स्य ॥ तेन ये त्वसि जलुको न ॥ सायात् ॥ असासित् ॥ कैगेशब्दे ॥ शैश्रपाके ॥ पैओ वैशोषरो ॥ पा
यात् ॥ अपासात् ॥ घुमास्थिती त्वंतदपवादसर्लङ्गीत्येत्वं गतिस्थितिमिजलुको नालक्षणा
प्रतिपदाक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति पारूपस्यालक्षणा कत्वात् ॥ खैवेष्टने ॥ स्ना
याति ॥ स्नेवेष्टने शोभायं चेत्येके ॥ स्नायति ॥ दैप्रशोधने ॥ दायति ॥ अघुत्वादे त्वसि जलुको
न ॥ दायत् ॥ अदासात् ॥ घ्रागंधीपादाने ॥ जिघ्रति ॥ घ्रायात् ॥ घ्रयात् ॥ अघ्रात् ॥ अघ्रासीत् ॥ अ

ॐ

रामः
५०

३७५
धास्यत्। धमाशब्दागिसंयोगयोः धमति। षागतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। स्थादिस्थितिषत्वम्। अधि
तच्छौ उपसर्गादिति षत्वम्। अधिष्ठाता। स्थेयात्। सत्त्वे कृते। प्रकृतिस्त्वर्गः स्यात्। नका
रजावनुस्वारपञ्चमौ रलिधातुषु। सकारजः शकारश्चैषद्विवर्गस्त्वर्गजः। गातिस्थितिमि
चीलुक्। अस्यात्। स्नाद्युभासो मनति। दरागृहणे। परिणयच्छति हुकोटिल्यहुरति। ऋत
स्वसंयोगादेर्गुणाः। ऋदन्तस्य संयोगादेरगस्य गुणो लिटि। उपधायावृद्धिः जहृरजहृतुः
जहूरुः। जहूर्थ। जहूरथुः। जहूर। जह्वार। जह्वरा। जहूरिवा। जहूरिमा। हूर्ता ऋदधनोस्य
ऋताहनेश्चस्यस्य इट्। हूरिस्थिति। ह्रातु। अहूरत्। हूरेत्। गुणोर्त्ति संयोगाद्योः। अर्त्तः संयो

भक्तौ.
५१

गादेऽद्भुतस्य च गुरो य कियदा वा ऋधा तु के लिङि च हू र्यात्। अर्हो वात्। अह रियात्। स्तृशब्दे
पताययीः स्वरति। स्वरतीति वेत्। सस्वरिथ। सस्वर्थ। वमयोस्तु स्वरत्पादिविकल्पं वा धित्वा चुर
त्ता प्रतिषेधका गडारं भस्मा मर्था ऋषकः कितीति निषेधे प्राप्ते कादिनियनान्नित्यमिद्। सस्व
रिद। सस्वरिमापरत्वाट् द्वनोरिति नित्यमिद्। स्वरिष्यति। स्मृचिन्तायां। स्मरति। ह्रसंवरणो। ह्र
रति। स्मृगतौ। कादित्वात्नेट्। समर्थ। सस्त्व। सस्मृमा। रिङ् शयलिङ्क्षु। शेषकियदा वा ऋधा
तु के लिङि च ऋतोरिङ्। रीङ् प्रकृतेरिङ् विधिसामर्थ्यान् दीर्घः स्त्रियाम्। असार्धात्। शिष्य
गतौ तु पाद्येति धोरदेशः धावति। गृष्टसेचने। धृहृछेने। ध्वरति। दृशिर्प्रेक्षेणो। पश्यति

रामः
५१

विभाषासृजिदृशोः। आभोथलइइवासृजिदृशोर्ल्यमकिति अनयोरमागमः स्याज्जुलादा
वकिटि। ददृष्ट। ददृशित्थ। ददृष्ट। वळोकः। सि। दक्ष्यति दृशात्। शरित्वा दइवा। ऋदृशो डि
गुणाः। अदर्शत् न दृशः। त्रैर्वक्ष्यमाणाः वसोन अडाक्षीत् अदक्ष्यत्। श्रुश्रवणो। श्रुवः श्रुच॥
श्रुवः श्रादेशः श्रुप्रत्ययश्च कर्तरि सार्वधातुके। श्रुणाति। सार्वधातुकमपित्। अपित् सार्वधा
तुके डि दृत्वात् श्रुणात्। इ श्रुवोः सार्वधातुके। जु होतेः शनुप्रत्ययान्न स्यानेकाचो ऋ स्यासे
योगपूर्वस्यो वर्गास्य यण स्यादचि सार्वधातुके। श्रुप्रवन्ति। श्रुणाति। श्रुणुथः श्रुणोमि। लो
पश्चाशान्न तस्या म्वोः। असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपोवा म्वोपरयोः श्रुणवः श्रुणमः

मको
५२

शृणुवः शृणुमः शृश्रावा शृश्रुवतुः शृश्रुवुः शृश्रोथ शृश्रविथ शृश्रवथुः शृश्रुवा शृश्राव
 शृश्रवा शृश्रुवा शृश्रुमा श्रोता श्रोष्यति शृणोतु शृणुतात् शृणुताम् शृणवन्तु उत श्व
 प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ असंयोगपूर्वात्प्रत्ययो हेतुर्लक्ष्यः शृणु शृणुते शृणुत शृणावादे
 शौ शृणावानि शृणावावा शृणावामा श्वशृणोत् श्वशृणुताम् अशृणवन् अशृणो अ
 शृणुतां अशृणुत अशृणावाम् अशृणावा अशृणुव अश्वसमा अशृणुमा शृणुयात् ॥
 शृणुयातां उस्पपदानात् शृणुयुः शृणुयाः शृणुयाते शृणुयात शृणुयाम् शृणुया
 वा शृणुयामा श्रयात् अश्रोषीत् अश्रोष्यत् गमल्लृष्टलृगतौ इषगमियमोष्ठः शि

रामः
५२

ति। गच्छति। जगाम। गमहनजनखनघसांलोपः। कित्पनडि। रथामुपधायालोपः। स्यादजा
है। किडिति नत्वडि। जग्मतुः जग्मुः जगमिथ। जगंध। जगमथुः जग्म। जगाम। जगम। जगि
मवा। जग्मिना। गता। गमेरिट् परस्मैपदेषु। गमेः सादेराई धातुकस्येड् परस्मैपदेषु। गमिष्य
ति। गच्छतु। अगच्छत। गम्यात। पुषादिद्युता घलृदितः परस्मैपदेषु। श्पचिकरणा पुषा
देर्द्युतादेर्लृदितश्चरस्पल्लेरड् परस्मैपदेषु। अगमत्। अगमिष्यत्। सर्पति। अनुदानस्य च
उपधस्यान्तरस्याम्। उपदेशेनुदानाय ऋड् उपधस्तस्योवा रुलादावकिति। स्वप्ना। सप्ता
अस्यपत्। त्रिषिदा अव्यक्ते शब्दे। श्वेदति। यभमैथुने। यभतिवेट्। येमिथ। ऋषस्तथोर्ध्व

मकौ
५३

धः। ऋषः। परयोः। नथयोः। द्रः। स्नानतुदधातेः। ययध्वयध्वारामप्रहृत्त्वशब्देनेमिथ। ननंथ। नंतानं
व्यति। अनंसीत्। अनंसिष्टं। त्वजहानौ। त्वजति। तत्पाज। तत्पजिथ। तत्पकथा। तत्पा। अ
त्पासीत्। अत्पात्ताम्। अत्पक्षत्। अश्व्याप्तौ। अश्वोत्तरस्याम्। श्रुवास्यात्कर्तरिसाव
धातुके। पक्षे सप् अक्षरोति। अक्षति। आनक्ष। आनक्षिथ। आनष्ट। अक्षिता। अष्टा॥
अक्षिव्यति। स्कोरितिकलीपः। षष्ठीः। कः। सिः। अक्षयति। अक्षरोतु। अक्षगुहि। अक्षरा
वनि। अक्षरोत्त। अक्षरावम्। अक्षरायात्। अक्षरायाताम्। अक्षरायुः। अक्षपात्। आ
क्षीत्। आक्षीष्टं। तक्षत्त्वक्षत्तनूकराणाम्। तनूकराणामक्षः। श्रुवाशविषये। तक्षरोति।

रामः
५३

तक्षति वा काष्ठम् । ततस्तत्तत्सिथ । ततश्च । अतक्षीत् । अतक्षिष्टं । अताक्षीत् । अताष्टं त-
नूकरौ किम्वाग्भिः संतक्षति । भस्मेयतीत्यर्थः । रक्षपालने । रक्षति । शिक्षचुम्बने । परिा-
क्षति । वक्षेरोषे संघात इत्येके । वक्षति । मृक्षसंधाते । मक्ष इत्येके । तक्षत्वचने । त्वचनं संव-
रं । त्वचो ग्रहाणां च । पक्षपरिग्रह इत्येके । सूर्क्ष आदरे । सुसूर्क्ष । काक्षिवाक्षिमाक्षिका-
क्षायाम् । दक्षिधाक्षिधाक्षिघोरवासिते च । वृषणाने । तृषतुष्टौ । पूषद्वौ । मूषतेये । लू-
षरूषभूषायाम् । शूषप्रशवे । यूषहिंसायां । जूषच । भूषअलंकारे । जिजये । जयति । सं-
ल्लिरोर्जेः । सल्लिरिति मित्राद्भासात्परस्य जेः कुत्वम् । जिगाय जिगपतुः । जिगायिथ । जीव

मकौ.
५४

प्राणाधारो जीवति। पीवमीवती वरा। वस्थौ लये। पीवति पिपीव। सुर्वी वन्धने। उपधायांच। धा
तोरपधाभूतयोरैकवकारयोर्हर्लपरयोः परतश्चोदीर्घः स्यात्। मूर्वति। पूर्वपर्वमर्वपूररो। पू
र्वति। पर्वति। मर्वति चर्वअदने। चर्वती। कषखषशिषजषऊषशषवषमषरूषरिषहिंसा
र्थाः शेषति। शिशेष। शिष्टा। शलश्चुपधादनिठः कसः। श्चुपधीयः। शलन्तस्तस्मादनिठश्चैः
कसादेशः अशिक्षत्। तीषसह्लुभूरूषरिषा। इच्छत्पादेः परस्पतादेराद्धधातुकस्येड्वा। रो
षिता। रोष्टा। भयभर्त्सने। इहभर्त्सने श्वरवः पुषपुष्टौ। पोषिता। अनुदानेषु पुष्येति शपना
निर्देशादप्यमुदानः अङ्गिवधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् अपोषीत्। त्रिषु शिषुषुषुषु

रामः
५४

लुषुदाहोश्रेयति।शलेयति।पोषति।प्लोषति॥इतिपरस्मैपदप्रक्रिया॥एधवृद्धौ।टितआत्मनेपदानां
टो।टितोलस्यात्मनेपदानोटेरेत्वम्।एधते।आतोडितः।अतःपरस्मिङ्कितामातश्यस्यात्।एधते
एधने।धातस्से।टितोलस्यएधसे।एधेथे।एधध्वे।एधो।एधावहे।एधामहे।इजादेश्चगुरुमतो
नृब्धः।इजादिर्योधातुर्गुरुमानृब्धत्पत्ततआमृलिटि।आमृत्पयवत्कृजोनुप्रयोगस्य॥
आमृकृत्पातुल्यननुप्रयुज्यमानात्कृजोष्वात्मनेपदंस्यात्।लिटस्तद्धरिशिरेच्।एकारोच्चा
रणोत्तापकम्।तज्जदेशानांटेरेत्वेनेति।तेनडागौरसात्।एधांचके।राधांचक्राते।एधांचक्रिरे
एधांचकृषे।एधांचक्राथे।इराःपीध्वलुङ्लिट्यंधोऽजात।इरानादंगात्परेषांपीध्वंलुङ्लि

मकौ.
५५

दोधस्यः। एधांचकृद्। एधांचके। एधांचकृवहे। एधांचकृमहे। एधांवभूव। एधामासअनुप्रयोग
सामर्थ्यादस्तेभूभावोना। अन्यथाहिकश्चानुप्रयुज्यतश्निकृम्भितिवावूयात्। एधिता। एधिता
रौ। एधितारः। एधितामि। एधितासाथे। धिच। धातौप्रत्ययेसलोपः। एधिताध्वेहएति। तासक्तोः
सस्यहः। स्यात्। एधिताहे। एधितास्वहे। एधितास्महे। एधिष्यते। एधिष्येते। एधिष्यन्ते। एधिष्य
से। एधिष्येथे। एधिष्येध्वे। एधिष्ये। एधिष्यावहे। एधिष्यामहे। आमेतः। लोटएतश्चासु। एध
ताम्। एधेताम्। एधन्ताम्। सवाभ्यांवाभौ। सवाभ्यांपरस्यलोडेतः। क्रमाद्धामौलः। एधस्व। एधे
थाम्। येधध्वं। एतरे। लोटजमस्य। एधै। एधावहै। एधामहै। आतश्च। एधत। एधेताम्। एधे

रामः
५५

नाएधधाः। एधेथाम्। धधम्। एधे। एधावहि। एधामहि। लिङः। सीयद्। लिङः। सलोपोनन्यस्येति
सलोपः। लोपोर्वावलि। एधेत। एधेयाताम्। रुस्परन्। लिङः। एधेरन्। एधेथाः। एधेयाथाम्। एधेध
म्। इतोऽन्। लिङ्गदेशस्य। एधेय। एधेवहि। एधेमहि। मुद्तिथोः। लिङः। लथोः। मुद्यलोपः। एधिषी
ष्टः। एधिषीयाताम्। एधिषीरन्। एधिषीष्टः। एधिषीयास्थां। एधिषीधम्। एधिषीय। एधिषी
वहि। एधिषीमहि॥ एधिष्ठा। एधिषाताम्। आत्मनेपदेऽनतः। अनकारात्परस्यात्मनेपदेऽनु
रूप्यत्वात्। एधिषतः॥ एधिष्ठाः। एधिषाथाम्। ऐधिषम्। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। एधिष्महि।
एधिष्यत। ऐधिष्येताम्। ऐधिष्ये। ऐधिष्यावहि। ऐधिष्यामहि। कमुकानौ॥ कमेरौ। इत्सार्थे।

मकौ
५६

कामयते। अयामनाल्वार्येऽल्विष्णुषु। एषुरोरय। कामयाञ्चके आयादयेति वाचकमे। चकमा
ते। चकमिरे। चकमिषे। चकमार्थे। चकमिधे। चकमे। चकमिवहे। चकमिमहे। कामयिता। क
मिता। कामयिष्यते। कमिष्यते। कामयताम्। अकामयत। कामयेत। कामयिषीष्ट। कमिषीष्ट
। शिञ्जिडुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ्। राप्तात् श्यादिभ्यश्च ज्ञेश्चङ् कर्त्तृर्थे लुङि। कामइ अत इति स्थि
ते रोरानिटि। अनियदावाङ् धातुके परे रौ लोपः। रौ चङ्पेधाया ह्रस्वः। चङ् परे रौ यदङ्गंत
स्योपधाया ह्रस्वः सन्चल्व घुनि चङ् परे नरलोपे। चङ् परे रौ यदङ्गंतस्योभ्यामो लघुपरत्न
स्य सनीवकार्यस्यात् रावलोपेऽसति। सन्पतः अभ्यासस्यात इत्सनि। दीर्घालघोः। लघोर

रामः
५६

भाससादीर्घः सन्वद्भावविषये। अचोकमत। शिङ्भावपक्षो। कमेश्चैश्चङ्वाचः अचकमत। अ
कामयिष्यता। अकमिष्यता। भामकोधे। भामते। वभामे। क्षमस्यसहने। क्षमते। चक्षमे। चक्ष
मिषे। चक्षंषे। चक्षमिवहे। चक्षमिमहे। म्वोश्च। मानस्पधातोर्मस्पनः स्पाम्वोः पर्योः चक्ष
णवहे। चक्षस्महे। गाधप्रतिष्ठा लिप्ता योर्यथे च गाधते। बाधलोडने। लेडने प्रतिघातः बाधते।
नाथुना धयाञ्चोपतापैश्चर्या शिषुः शाशिषिनाथ इति वाच्यम् अस्याशिष्ये वात्मनेपदस्मात्
। नाथते। अन्तत्र नाथति। नाथते। दधधारणो। दधते। लुकिदि आपवरो। आपवराडत्प्रवनमु
द्रराणां च। लुन्दते। चुलुन्दे॥ श्विदिश्चैत्पे। श्विन्दते। शिश्विन्दे। वदिश्चमिवाद नलुत्पोः वन्द

मकौ.
५७

ते। ववन्दे। मदिकल्पाणोसुखेच। भन्दते। वभन्दे। मदिसुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। मन्दते।
स्यादिकिञ्चिन्नलने। सन्दते। पश्यन्दे। नुदहर्षे। मोदते। मुमुदो। उर्दमाने। क्रीडयाच। उर्दते। उ
र्दन्चक्रे। कुर्द। खुर्द। गुर्द। गुद। क्रीडयामेव। कूर्दते। खूर्दते। गुर्दते। गोरदते। जुगुदे। स्रदक्षरशो
। स्रदते। स्रषुदे। ह्रादअव्यक्तेशब्दे। ह्रादते। जह्रादे। ह्रादीसुखेच। ह्रादते। चादव्यक्तेशब्दे
। स्वादआस्वादे। स्वादते। पदंकुत्सितेशब्दे। गुदरवइत्यर्थः। पर्दते। पपर्दे। यतीप्रयत्ने॥
यंतते। येते। अथिशैथिल्ये। अन्थते। यथिकौटिल्ये। ग्रन्थते। कथश्लाघायाम्। कथ
ते। चकथे। श्लोकसंघाते। संघातोयथः। सचेह्यथ्यमानस्पवापारोग्रंथितुर्वा। आधे

रामः
५७

कर्मको धितीये सकर्मकः। श्लोकते। शुश्लोके। शकिशकायो। शंकते। शशंके। अकिलक्षणा। अं
कते। आनंके। ककिवकिश्चकित्रकिछैकृत्रौकृष्वस्कवस्कमस्कटिकृदीकृतिकृतीकृ
रधिलधिगत्यर्थाः कंकते। वंकते। खंकते। त्रंकते। ठैकते। डठैके। त्रौकते। तुत्रौके। सुधा
तुण्ठीबुध्वक्तोनांसत्वनियेधः। ध्वस्कते। घ्वस्के। वस्कते। ववस्के। मस्कते। ममस्के। टेकते।
टीकते। तेकते। तीकते। रंघते। लंघते। श्लाघकस्थने। श्लाघते। पविमन्त्रिकरणे। पञ्चते। पपञ्
चे। ऋजगतिस्थानार्जने। पार्जनेषु। अर्जते। तुट्। विधौ। ऋकारैकदेशोरेफो हलत्वेन गृह्यते। आनु
जे। ऋजिभृजिभर्जने। ऋजांचके। भर्जते॥ एजृधेजृभ्राजृदित्रौ। एजते। एजाज्चके। भेजते।

मकौ.
५८

विभेजे।भाजते।वभाजे।वेष्टवेष्टने।वेष्टते।विवेष्टे।चेष्टचेष्टयां॥चेष्टते।चिचेष्ट।स्फुटवि.
कसने।स्फोटते।पुस्फुटे।दुवेपृकंपने।वेपते।कपिचलने।कंपते।भिक्षभिक्षायांमलाभेलाभव
भिक्षते।विभिक्ष।दिक्षमौराडज्यापनयननियमव्रतादेशषु।दीक्षते।दिदीक्षे।भाषव्यक्ता
यांवाचि।भाषतेवभाषे।वर्षस्त्रिहने।वर्षते।ववर्षे।इहचेष्टयां।ईहते।ईहान्चक्रे।गर्हग
हृकुत्सायामागहतोगहृते।काश्रुदिप्रौ।काशते।उहवितके।उहते।उहान्चक्रे।कथमनु
क्तमप्पूहतिपरिडतीजनशति।अनुदानेत्त्वलक्षणात्मात्मनेपदमनित्पम।अनुदानेतश्च
क्षिजेडीत्करणाज्ज्ञापकात्।तेनउदयनियदिभानुःस्फायन्निर्माकसंधिरित्यादिसिद्ध

रामः
५८

मिताहुः अयगतौ। अयते उपसर्गस्यायतौ। अयता वुपसर्गरेफ स्पलत्वम्। लायते। पलायते। द
यायासश्च। रुभ आस्त्रिष्टि। अयंचके। अयिता। अयिष्यते। अयताम्। आयत। अयेत। अयि।
यिष्ठविभाषेष्टः। इराः परोयष्टततः परोयं यीध्वं लुङ् लिटं न स्याध स्पवाढः। अयिषीकूम॥
अयिषीध्वम् आइष्टा आयिकूम। आयिध्वम्। आइष्यता। पुषादित्पङ्। घृतदीप्तौ द्योतते द्यु
तिस्वाप्पीः संपसारणम्। अभ्यासस्यादिद्युते द्योतिता। द्योतिष्यते द्योतताम् अद्योतत द्यो
तेत। द्योतिषाष्ट। द्युद्भ्योलुङि। द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वालुङि पुषादित्पङ् अद्युतत अद्योति
ष्ट अद्योतिष्यत। एवंश्चितावरोत्रिमिदास्ते हनेत्रिष्विदास्ते हनमोचनयोः मोहनयोरित्ये

मकौ.
५९

केरुचरीप्रावभिपीतौचघुटपरिवर्तने। शुभदीप्तौशुभसज्वलनेराभतुमहिंसायांस्त्रेसुधवंसुधसुश्र
वस्त्रंसेनेध्वंसुगतौचाश्रंभुविश्रासेवतुवर्त। नेवर्ततेऽऽपधेभ्योलिटः। किंचगुणात्पूर्वविप्रति
षेधेनववृत्तेवर्तितावृद्धभ्यः। सप्तनोः। वृत्तादिभ्यः। पञ्चभ्योवापरस्मैपदंस्पेसतिचववृद्धभ्यश्चतु
र्भ्यः। वृत्तवृद्धभ्योऽश्रुधुशब्दकुत्सायांस्पन्दप्रसवरोस्पन्दतेसस्पन्दे। सस्पन्दिसे। सस्पन्ते। सस्पन्दि
ध्वे। सस्पन्ध्वे। सेदिता। स्पन्तावृद्धभ्यः। सप्तनोरितिपरस्मैपदेकृतेडुदिल्लक्षणाभन्तरङ्गमपि
विकल्पवाधित्वाचतुयहृणासामर्थ्यान्नवृद्धभ्यश्चतिनिषेधः। स्पत्स्पति। स्पन्दिष्यते। स्पन्तस्य
तेस्पन्देतस्पन्दिषीष्टस्पन्तीष्ट। शुद्धभ्योलुङीतिपरस्मैपदपक्षेऽङ्। नलोपः। अस्पदत्। अस्प

रामः
५९

राधस्पन्दुभ्यः। पृष्ठस्पन्तादेर्एकस्यएतत्तज्जनयोरभावे॥ वृत्त्यति। वृत्तिष्यते। वृत्तताम्।
अवर्तते। वृत्तेत। वृत्तिषिष्ट। अवर्तत्। अवर्तिष्यत्। अवर्त्यत। एववृद्ध
चै

नृष्टश्च सप्त अस्पन्ताताम् । अस्पन्तसते । अस्पन्तसत् अस्पन्तस्यत अस्पन्तस्यत अनुविपर्यभि
निभ्यः सन्दतेर प्राणिषु । रभ्यः परस्मात् प्राणिकर्तृक सन्दतेः सस्पद्योवा अनुव्यन्दते अनुस्प
न्दते वाजलम् अ प्राणिषु किम् अनुस्पन्दते हस्तीकृ पूसामर्थ्ये कृपोरालः । कृपड इति छेदः कृ
पेरेफ सलः कृपेः ऋकारस्मावयवो योरेफ शट्शस्मचलकारसदृशः स्पात् कल्पते चल्क
पे चल्कपिये चराकृप्ते इत्यादि सान्दिवत् लुटि च कृपः । लुठि स्पसनोश्च कृपेः परस्मैपद
वातासि च कृपः । कृपेः परस्मात्तासेः सादे राङ्ग धातु कस्ये रा नतङ्ग नयो रभावे कल प्रासिक
लिपतासे कलत्पासे कलयत्पासे कलयस्यति कल्पिष्यते कल्पते कलिषीष्टलिङ्

मको.
६०

सिचावात्मनेपदेशु। श्वसमीपाद्भलः पौरुदीलिङ्गात्मनेपदेशु। श्वसमीपाद्भलः पौरुदीलिङ्गात्म
नेपदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ लृक्प्रीष्ट अकृपत् अकल्पिष्ट अकृप्ते अकल्पस्यत् अकल्पि
ष्यत् अकल्पस्यत् इति व्युत्पादयः। दददाने ददने। ददहे। दददाते। दददिरे। ददिता। ददिष्य
ते। ददताम्। अददता। ददेत। ददिषीष्ट अददिष्ट। अददिष्यतात प्रबलज्जायाम्। त्रपतेत
फलभजत्रपथ्य। एषामत एत्वमभ्यासलोपश्च कितिलिटिसेटिथलिचत्रेपेत्रपितात प्रा
तपिष्यतेत पश्यतेत्रपताम् अत्रपत् त्रपेत त्रपिषीष्टे त्रप्सी एत्र्यत्रापिष्ट अत्रन्न अत्रपि
ष्यत् अत्रप्यत् घट्चेष्टायाम् घटते। जघटेवथ भयसंचनयोः वथोलिटि। वथेरभ्यास

रामः
६०

स्यसंपसारणं स्यान्निति हलादिशेषा पवादः विव्यथे प्रथप्रथने प्रथते पप्रते प्रसविस्तारे प्रसते मृड
मर्दनैः मर्दते । स्खदस्खदने स्खदनविडावरां स्खदने कपकपते । त्रित्वरा संभ्रमे । त्वरते । डभा
जृडभा शृडभा शृदीप्त्रौ । भाजते । फणाच्च मपानाम् । फणाजृभाजृभा शृम्भा शृम्भस्वन्
एषां वा एत्वा म्पासलोपोक्तः । किटिलिति सेटिथलित्वा । भेजे वभाजे वा भाशेति श्पन्वा । भाश
ते । भाशते । भेशे । वभाशे । भाशते । स्लेशे । वभूलाशे । मक्तीडाशाम् । रमते । रेमोरंता । जभीजृभिगात्रवि
नामे । रधिजभीरवि । नुम् । जंभते । जजंभे । जृंभते । जजृंभे । इत्यात्मनेपदप्रक्रियाश्चिन्नेवायाम् ॥
अयति । अयते । शिआय । शिश्चिरे । अयितासि । अयितासे । अयिष्यति । अयिष्यते । अयतुश्च

मकौ.
६१

यताम् अश्रयत् अश्रयतः श्रयेत् श्रयेत् श्रीयत् श्रेयिषीष्ट अशिशियत् अशिश्रियत् अश्रयी
ष्यत् अश्रयिष्यत् भृज् भरगो भरति भरते वभार वभृतुः वभुः वभर्थ वभृम वभे वभृषे भर्ता
सि भर्तासे भरिष्यति भरिष्यते भरतु भरताम् अभ्रत् अभ्रत भरेत् भरेत् भ्रियात् ॥
उश्च । अवर्गात्पगौ ऋलादिलिङात्मनेपदपरः सिञ्चेत्येतिकितौलः । भृषीष्ट । भृषीयात्मा
म् । अभार्थित् ॥ ह्रस्वादेगोत् । सिचो लोपो ऋलि । अभृत अभ्रिष्यत् अभ्रिष्यत् हृज् हर
गो हरति हरते जहार जहृतुः जहु जहर्थ जह्रिव जहिम जहे जह्रिषे हर्तासि हर्ता
से हरिष्यति हरिष्यते धृज् धारगो धरति धरते णीज् प्रायगो नयति नयते डु पचव्याकेप

रामः
६१

चति. पचते. पपाच. पेचिथ. पपकथ. पेचे. पक्ता. पक्षति. पक्षते. भजसेवायाम्. भजति. भजते. भे
जे. भक्तासि. भक्तासे. भक्षति. भक्षते. भजतु. भजतां अभक्षीत् अभक्त. अभक्षाताम्। यजदे
वपूजामस्तुतिकरणादानेषु. यजति. यजते. लिघभास. स्पोभयेयाम्॥ वच्चादीनां ग्रह्यादीना
ञ्चाभासस्य संप्रसारणं स्यात्ललिटि. इयाज. वचिस्वपियजादीनां किति। वचिस्वप्पोर्यजा
दीनां च संप्रसारणम् किति. यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वज्रव्येज्र इत्पिहेज्र वदीश्च यतिश्चैव
यजाद्याः स्फुरिमेनव ईजतुः ईजुः इयजिथः इयष्ट. ईजेयष्टायक्षति। यक्षते। यजतु. य
जताम् अजता। अयजत इज्यात्। यक्षीष्ट अयाक्षित। अयष्ट. वह्वापरी वहति वहते उ

मकौ.
६२

वाहउहत्तःडुहःउवहिथ.रुचलथोधोधःछेठेलोपः।सहिवहोरोदवर्गास्याठलोपोउवोठउ
हेवोळावक्षति.वक्षते.वहत्तु.वहताम्.उल्लात्.वक्षिष्टा.अवाक्षीत्।अवोळाअवाक्षुःअ
वाक्षीःअवोळम्.अवोळ.अवाक्षम्अवाक्ष्व।अवाक्ष्माअवोळअवक्षाताम्अवक्षतअवो
ळाःअवक्षाम्अवोळअवक्षि.अवक्ष्वहि।अवक्ष्महि।उपवृवीजसन्तानेवीजसन्तानेक्षे
त्रैविकररांगागर्भाधानेचाअयंछेदनेपिकेशान्वपतिवपतेउवापडपोवप्रावपस्पतिवप
स्पतेउप्पात्।वपृशीष्टप्रणयवाक्षीत्अवपृतावेजृतनुसन्तानोवति।वयतेवेजोवयिः।वा
स्याल्लिठिइकारञ्चारणार्थाःउवायग्रहिज्जावयिष्यधिवष्टिविचतिवृश्चतपृच्छतिभृ

रामः
६२

जतीनांङितिचाचाल्कितिसंप्रसारणाम्शतियस्यप्रापृते।लितिवयोयः।वयोयस्यसंप्रसारणं
नस्याद्धितुजतुःउयुःवश्चास्यान्यतरस्याङ्किति।वयोयस्यवोवास्यात्कितिलिटिउवतुःउ
वुःवयस्तासावभावात्पलिनित्यमिड्उवयिथस्यानिवत्वेनजित्वात्तङ्उये-उवेवयादेशा
भावेवेनः।संप्रसारणंनलिटिववौ-ववतुःववुःवविथ-ववाथ-ववे-ववाते-वविरे-वाता-उ
यात्-वासीष्ट-अवासीत्-अवासिष्टाम्-अवासिषुःवेज्जसंवरणोव्ययति-व्ययते-नव्योलिटि।
आत्वम्-परमपिह्लादिःशेषंवाधित्वायस्यसंप्रसारणाम्उभयेयांग्रहणसामर्थ्यात्अन्यथा
वच्चादीनांग्रह्यादीनांचातुहत्तौवसिङ्गेकिनेनविवायविवातुः।विबुःइदमयनिर्वयतीना

मकौ
६३

म। अहम्भवेज्जम्भस्थलीनित्यमिद्विवयिथ-विवयथ-विवा-विवाय-विवय-विविव-विवि
म-विवे-व्याता-व्यास्पति-वीयात्-व्यासीत्-अव्यासीत्-अव्यास्त-हेज्-स्यर्द्धायांशब्देच-ह
यति-ह्यते-अभ्यस्तस्यच॥ अभ्यस्तीभविष्यतीहेजः-संप्रसारणानुहाव-जुहुवे-ह्याताह्य
स्पति-ह्यस्पते-लिपिसिचिहृश्चात्त्रेड्-आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्-अहत्-अहताम्-अहत्तश्च
ह्यस्तगजृदीप्तौ-राजति-राजते-राज-रेजतुः-रेजुः-राजुः-रेजे-राजेहिक्रअव्यक्तेशब्देहिकक
ति-हिककते। अञ्जुगतौयाचनेचञ्ज्चति-अञ्ज्चते। अचश्तेके-अचीत्परेदुयावृयाच
आयाम्-याचतियाचते-बुधिर्वोधने-वीधति-वीधते-अबुधत्-अवीधीत्-अबोधिष्ट-र

रामः
६३

वनुअवदारगोखनतिखनतेचखानंचखनतुःचखुःचखनंखायात्खन्यात्चीवृआदानसंवर
गायाःचीवतिचीवतेचायूपूजानिशामनयोःचायतिचायतेव्ययगतौव्ययतिव्ययतेदाशृदा
नेदाशतिदासतेभेषुभयेगतावित्येकेभेषतिभेषतेअसगतिदीत्पादानेषुअसतिअसते॥
आसआसेअयंपानीपिस्पशवाधनस्पर्शनयोःस्पर्शनेग्रथनंस्पशतिस्पशतेलघकानौल
घ्यतिलघतिलघतेलघ्यतेचषभक्षरोचखतिचखतेरुषआदानसंवरगायीःरुषतिरु
षतेदासृदानेदासतिदासतेधावुगतिश्रुधोःधावतिधावतेइतिभ्वादिः॥ऋतेरीयइ।स्वा
र्थेऋतिःसौत्रःजुगप्सायामितिबहवःकृपायांजृचेत्येकेऋतीयतेऋतीयाश्चक्रेआयाद

मकौ।
६४

येतिश्यङ्भावपक्षेशेषत्वात्परस्मैपदम् आनर्त अर्तिता अतिष्पतित्पादिश्चदभक्षरो अदिप्रभृ
तिभ्यः शपः। लुकस्पात् अति अतः अदन्ति अस्मि अथः अथ अहमि अद्मः अहमः लिघ
न्यतस्पात् अदीघस्त्वात् जघास उपधालीपः घस्यचत्वे शासि वसि घसीनां जृचो इराकु
भ्यामेघां सस्यघः जक्षतुः जक्षुः जघसिथ आद आदतुः आडुः आदिथ अजा अत्पति अ
नु अजात् अताम् अदनु हुडुल्पो हर्द्दिः। अद्भि अजात् अतम् अज अदानि अदाव अ
हम अह सर्वेषां। अदीपृक्तस्य सार्वधातुकर्यादस्पात् आदत्। आताम् आदन् आदः आत
म् आत आदम् आद्य आदम् अयात् अयाताम् अद्युः अद्यात् अद्यास्ताम् अद्या

रामः
६४

मुःलुङ् सनीर्घस्लृअदःअघसत् आत्स्यत् हनहिंसागत्योःअनुदात्तोपदेशवनतितनोत्पादीनाम
नुनासिकलोपोऽलिकिति।अनुनासिकानृतानामेवालोपःयमिरमिनमिगभिहनिमन्यतयो
नुदात्तोपदेशाःतनुक्षणुक्षिणुअणुतुणुघृणुवनुमनुतनोत्पादयःहतःघञिहंसिहथःह
थहंसिहचःहन्मःवमीर्वा।उपसर्गस्थानिमित्रार्धनृतेर्नस्पराःप्रहणिमप्रहन्मिप्रहण
वःप्रहचःप्रहणमःप्रहन्मःजघानजघतुःजघनुःअभासाच्।हनेर्हस्यकुत्वे स्यात्ज
घनिथजघन्थजघन्थुःजघ्नजघानजघनाजघिवजघिमहन्ताहनिष्यतिहनु
हतात्हताम्घनुहनेर्जः।होअसिद्धवदत्राभात्।इतउङ्मापादपरिसमाप्तेराभी

मकौ
द५

यंसमानाश्रयेतस्मिन्कर्तव्येनदसिद्धं स्यात्। इतिजस्यामिडत्वाच्चहेर्लुक्। जहि। हतात्। हतम्। ह
ता। हनानि। हनवा। हनम्। अहन्। अहताम्। अहन्। अहतम्। अहता। अहनम्। अ
हन्वा। अहन्म। हन्वात्। आर्धधातुकेइत्येधिकृत्यहनीवधलिङि। लुङिचावधात्। वधा।
स्ताम्। अवधीत्। अहनिष्यत्। युभिश्चरामिश्चरायीः। इतीदृङ्निर्लुकिहलि। लुक्विषयेउ
तीदृङ्निः। स्यात्पिनिहलादौसार्वधातुकेनत्वभ्यस्तस्यैतियुतः। युवन्ति। यौसि। युथः। युथः।
यौमि। युवः। युमः। युयाव। युयव। युयुवि। युयुविम। यविता। यविष्यति। यौतु। युतात्। अयौत
अयुताम्। अयुवन्। अयुयात्। इहृदृङ्निर्भाष्येपिचङि। चङिचपिनेतिव्याख्यानात्। युताम्। युयुः।

रामः
द्वय

पूतान्-यूयाताम्-यूयासुः-अयावीत्-अयविष्यत्-याप्रायरो-याति-यातः-यान्ति-ययौ-याता-यास्पति
यात्-अयात्-अयाताम्-लङ्-शाकटायनस्यैव-आहनाल्लङ्गे-कुर्जुस्वा-अयुः-अयान्-यायात्-अया
ताम्-यायुः-यायात्-यायाताम्-यायासुः-अयासीत्-अयास्पत्-एवंवागतिगन्धनयोः-भादीप्नो-
श्रौशौ-चेवान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वमृशेयात्-श्रायात्-श्राणाके-डाकुत्सायांगतौ-पसाभक्ष
रो-पारक्षणा-रादाने-लाआदाने-राहवने-स्थाप्रकथने-अयंसार्वधातुकएवप्रयोक्तव्यः-वि
दज्ञाने-विदोल्लोवा-वेत्तेलटः-परस्मैपदानोरालादयोवा-विदविदतुः-विड-वेत्थिविदथुः-वि
दः-विदविद्विद्विद्वमपक्षेवेत्तिविन्निविन्नः-विदन्तिउषविदजागृभ्योन्पतरस्याम्-एभ्योलि

मकौ
६६

घोवा॥विदेरदन्तत्त्वप्रतिज्ञानादामिनगुणाः।विदञ्चकार।विवेदावेदितावेदिष्यति।विदं कुर्व
त्वित्यन्यतरस्याम्।वेतेर्लोद्योगुणाभावो लोटलुकलोडंतकरोत्पनुप्रयोगश्चवाशिपात्पते।पुरु
षवचनेनविवक्षितेननादिक्कृञ्भ्यउःशपोपवादः।विदं करोतुअतउत्सार्वधातुके।उप्रत्य
यान्तकृजोऽतउत्सार्वधातुकेकिति।विदंकुरुतात्।विदंकुरुताम्विदो कुर्वन्त।विदंकुरु
विदंकरवाशि॥वेत्तुअर्वतअविताम्।अविडुःइश्च।धातोःपदांतस्पदस्पसिपिरुर्वाश्चवःश्चव
त्अवेत्विद्यात्विद्याताम्।विद्युः।विद्यात्।विद्यास्तं।विद्यासुः।अवेदिष्यत्।असभुवि।अ
स्ति।असोरलोपः॥अस्यास्तेश्वातीलोपःसार्वधातुकेकिति।स्तः।सन्तिअसि।स्थः।स्थ।अ

रामः
६६

स्मि।स्वः।स्मः।अस्तेर्भूः।आर्द्धधातुके।वभूवा।भविता।भविष्यति।अस्तु।स्तु।स्तु।ध
सोरेद्वावभासलोपश्च॥घोरस्तेश्चैत्वंहौअभासलोपश्च॥आभीयत्वाद्धेर्धिः।एधिस्तात्
स्तुस्तुअसानिअसावअसाम्-असीत्आस्तांआसन्।स्पात्।स्पातां।स्पुः।भूयात्अभू
त्।अभविष्यत्।उपसर्गपाङ्भामस्तिर्यच्।उपसर्गगाःपाङ्पश्चपरस्पास्तेःसस्पषो
यकारेचिचपरेनिष्पात्पाङ्ःष्यात्।तिषन्तिपाङ्ःषन्तिर्यचरेकिम्।अभिस्तः।रुशब्दे।
तुरुस्तुसम्भमःसार्वधातुके।एभ्यःसार्वधातुकस्यहलादेश्चिङ्।ईर्द्धा-नाभ्यस्तस्येत्यनेननुष
न्नि सम्भवेषुनःसार्वधातुकेग्रहणामपिदृश्यम्॥रवीतिरेति-रुवीतःरुतःहलादेः॥

मकौ.
६७

किमृरुवन्नितिः किम्। शम्पति सार्वधातुके किम्। आसिषिरुयात् विधादौतुरुयात् रुवी
यात्। अरावित् अरविष्यत्। तु इति सौत्रोधातुः। गतिवृद्धिर्हिंसासुतवीतिनौ तितुवितः तुतः
तुवन्नितुतावतोतातोष्यतिणुत्तौ नौति नुनावनविता इक्षुशब्दे शौतिचुक्षावक्षविता
। शृणुतेजने। श्रौतिश्चाविता अश्नावीत् ह्युप्रसवने ह्नौति सुह्नाव ह्यविता। पुप्रस
वैश्वर्ययोः प्रसवोऽभ्युत्तानं सौति सुतः सुषावसोता असौवीत्। कुशब्दे। कौतिचुकावको
ता। इरागतौ रति इतिः॥ इरागयरा॥ अजादौ पुत्रये इयङोपवादः यनि॥ अभ्यासस्यास
वर्गो॥ अभ्यासस्येवर्गो वर्गायोरियङुवङोऽस्तोऽसवर्गोचि। इयाय॥ दीर्घइराः किति॥ इरा

रामः
६७

भ्यासस्पर्शार्थः किन्निलिङि। ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ एता एव्यति एतु रेत् रेताम्। आयन्
इयात्। ईयात्। एतेर्लिङि। उपसर्गात्परस्परङ्गो गोङ् स्वः स्यादा द्वधातुके किन्निलिङि निरि
यात्। उभयत आश्रयगोनां तादिवत्॥ अंतादिवत्॥ योयमेकादेशः सपूर्वस्यांतवत्परस्या
दिवत्स्यात्। अभीयात्। अगाः किम्समेयात्॥ इगो गालुङि॥ गातिस्थिति सिचोलुक् च्यगा
त्। अगातां। अगुः ऐव्यत्। इक् स्मरगो अयमधिपूर्वस्व अधीगर्थदयेशाङ्गर्मणीतिलिङ्गा
त्। इरावदिक इति वक्तव्यम्। अधियन्ति। अध्यागात् कोचित्त्वा द्वधातुकाधिकारोक्तस्येवातिदे
शमाहुः। तन्मते यरानतथाच भट्टिः ससीत योराघवयोरधीयन्निति। वीगतिव्याप्तिप्रजनका

मकौ
६६

न्यसनरादानेषु प्रजनो गर्भग्रहणाम् असनं क्षेपणाम् वेति वीतः वियन्ति वेचि वीहि अवेत् अवीताम्
अवियन् अतिसति अनेका चत्वा यणितिकेचित् अयन् अत्र ईकारो पिधान्त्वंतरस्य श्लिष्यते ए
ति ईतः इयन्ति इयात् एषीत् वच परिभाषणो वक्ति वक्तः । अयमन्ति परो न प्रयुज्यते । बहुवचन
पर इत्यन्ये हि पर इत्यपरे वक्तु वग्विवचात् उच्चात् अस्पति वक्ति रव्याति भोऽङ् ॥ ज्ञेऽवच उम्
॥ अङिः अवेचत् अवक्ष्यत् मृजुञ्जो ॥ मृजेर्द्विः ॥ इकोधात् प्रत्यये परे मार्ष्टि मृष्टः । कि
त्यजादौ वेद्यते भृजन्ति मार्जन्ति ममार्जममृजतुः समार्जिथ ममार्ष्ट-मार्जिता मार्ष्टा मार्ष्टु ।
मृङ्छि अमार्ष्ट अमार्ष्ट-अमार्जीत्-अमार्ष्ट्यत् अमार्जिष्यत् रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ रु

रामः
६६

दादिभ्यः सार्वधातुके। रुदस्वप्श्चस्त्र्यनृजश्चस्त्र्यभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येत्तरोदिति रुदितः
होपरत्वादिति धित्वेन रुदिहि ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईदृ
॥ अङ्गार्णगालवयोः ॥ अरोदीत् अरोदत् ॥ अरुदितो अरुदन् ॥ अरोदीः अरोदः ॥ प्रकृति
प्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यामुट् अस्मिद्धं वहिरङ्गमेतरेण रुद्यात् अ
रुदत् ॥ अरोदीत् ॥ अरोदित्यतश्चिञ्प्रशये स्वपिति स्वपितः सुष्वाप सुषुपतुः सुष्वपिथ सु
ष्वपथ ॥ सुविनिङ्भ्यः सुपि सुति समाः ॥ रुभ्यः सुप्पादेः सप्तम्यः किति लिटि परत्वात्सेम्पसा
रगोषत्वे च कृते धित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमधिर्वचने सुषुषुपतुः सुषुषुपुः अकितितु धित्वेऽ

मको
६९

भासस्यमप्राणमयत्वस्यासिद्धत्वात् ततः पूर्वह्लादिः शेषः। नित्यत्वाच्चततः सुपि ह्यभावाच्च
यः सुसुष्यापस्वप्नाश्च्यपीत् च्यस्वपत् स्वप्नात् सुप्पात् सुषुप्पात् च्यस्वप्स्यत् च्यमप्राणानेश्च
सिति श्वसितः च्यश्वासश्चसिताश्चसिष्यति श्वसितु। अश्चसीत्॥ च्यश्चसितं। च्यश्चसत्। श्वस्यात्
स्यनेति वृद्धिर्ना। च्यश्चसीत्। च्यनच। च्यनिति॥ च्यान। च्यनिता। च्यानीत्। च्यानत्। च्यनितेः॥ उप
सर्गस्यस्थानिमित्तात्परस्यानितेर्नस्यराः। प्राणिति॥ जक्षभक्षहसनयोः। जक्षिति। जक्षितः॥
च्यदभ्यस्तात्॥ रुस्य। च्यनापवादः। जक्षति। च्यजक्षीत्। च्यजक्षत्। च्यजक्षिताम्। सिजस्यतेति
जुस॥ च्यजक्षुः॥ जागृनिडाक्षये। जागर्ति। जागृतः। जाग्रति। जागराञ्चकार। जजागार॥ जागो

रामः
६९

विचिणालडित्सु॥ जागर्तेशुणः स्याद्विचिणालडिड्योन्पसिन्धुद्विविषये प्रतिषेधविषये च। जजा
गतुः। जजागरुः। जागर्तिता। अजागः। अजागृतां॥ जुसिच। अजादौ जुसिइ गन्ताइ स्पगुणाः। अजा
गरुः। अजादौ किम। जागृयु। आशिषितु॥ जागर्थात्। जागर्थास्ताम्। जागर्थासुः। अजागरीत्॥
दरिद्राडुर्गतौ। दरिद्राति॥ इद्दरिद्रस्य। हलादौ कडिति सार्वधातुके। दरिद्रितः॥ घ्नाभ्यस्तयो
गतः॥ लोपः कडिति सार्वधातुके। दरिद्रति। अनेकाचत्वादात्॥ दरिद्राञ्चकार। आतश्चो
रालइत्पत्रश्चो। इत्पेवसिद्धे चोविधाने दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम्॥ अतएव ज्ञाप
कात् अनेत्पेके। इदरिद्रौ॥ दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपोवाच्यः॥ लुङि वा॥ सनि

मकौ
७०

रावुलित्पुटिचनादरिदिता। अदरिदात्। अदरिदितां। अदरीडुः। दरिदियात्। दरिद्यात्। अदरि
दिता। इदमकौ। अदरिदासीत्। चकासृदीप्तौ॥ चकास्ति। चकास्तः। चकासति। चकास्ति। चका
साञ्चकार। चकासिता। चकास्तु। चकाधि। तिप्पनस्तेः। पदान्तस्य सस्यदः। अचकात्। अचका
स्तां। अचकासुः॥ सिपिधातोर्ह्रस्वः॥ पदान्तस्य सस्य। पक्षेदः। अचकाः। अचकात्। शासुअनु
शिष्टौ॥ शास्ति॥ शासइदङ् ह्रस्वः॥ शासउपधाया इत्पादङि ह्रस्वाद्दौ कङि तिच॥ शिष्टः।
शासति। शशास। शशासतुः। शास्तु। शिष्टात्॥ शिष्टाम्॥ शासतु॥ शाहो॥ शास्तेः। तस्या
भीयत्वेनासिद्धत्वाद्देर्द्धिः। शाधि। अशात्। अशिष्टाम्। अशासुः। अशाः। अशान्। शिष्या

रामः
७०

त॥ सन्निशास्मार्तिभाश्च॥ रुभश्चेरङ्कर्तृलुङि॥ अशिषत्॥ अशसिष्यत्॥ इति परस्मैपदम्॥ शी
ङ्स्वप्ने॥ शीङः सार्वधातुके गुणाः॥ शीरते॥ शीषे॥ शयाथे॥ शीध्वे॥ शये॥ शीवहे॥ शीमहे॥ शि
शे॥ शयिता॥ शयिषिष्ठ॥ अशयिष्ठ॥ अशयिष्यत्॥ इङ् अध्ययने॥ इङि कावधुपसर्गतो
नव्यभिचरतः॥ अधीते॥ अधीयाते॥ अधीयते॥ गाङ् लिटि॥ इङ्॥ अधिजगो॥ अध्येता॥ अ
ध्येष्यते॥ अधीताम्॥ अधीष्व॥ अधीयाथो॥ अधीध्वम्॥ अध्यये॥ अध्यायावहे॥ अध्याया
महे॥ अध्येत॥ अध्येयातां॥ अध्येयत्॥ अध्येथाः॥ अध्येयाथो॥ अध्येध्वम्॥ अध्येयि॥ अ
ध्येवहि॥ अध्येमहि॥ अधीयीत॥ अधीयीयातां॥ अधीयीरन्॥ अध्येष्यीष्ट॥ विभाषालु

मकौ.
७१

इलुङीः॥इडोगाङ्॥गाङ्कुटादीभ्योऽञिानडित्॥गाङ्देशात्कुटादिभ्यश्चाञिान्तःप्रत्ययाङि
तःस्युः॥घुमास्यागापाजहति साहलि॥एषामातईत्स्याद्भलादौकिङ्त्पाईधातुके।अध्व
गीष्ट॥अध्वेष्ट।अध्वगीष्यत।ईरगतौकेपनेच।इते॥ईराज्वके।ईरिता।ईरिष्यते।ईर्त्ता
म्।ईर्ष्व।ईर्ष्वम्।ऐरिष्ट॥इडलुतौ।ईदृ॥ईशःसे॥इडजनोर्ध्वेच॥ईशीङ्जनोर्ध्वेचशब्द
योःसार्वधातुकयोरिट्स्मात्॥योगविभागोवैचित्र्यार्थः।ईडिमे।ईडिध्वे॥एकदेशेविकृतस्यानन्य
त्वादीडिध्वे।ईडिध्वंम्।विकृतिग्रहणो न प्रकृतेरग्रहणात्॥ऐडध्वम्॥ईशःश्वेय्ये॥ईशिषे।ई
षिध्वे॥आसउपवेसने॥आसे।दयायासश्चेत्ताम्॥आसान्वके।आस॥आध्वम्।आसि

रामः
७१

४। आइशा सुइच्छायाम्। आशासो। आशासाते॥ वसत्राच्छादने। वसो। वस्से। वध्वे। ववसे।
वसिता॥ शिसिचुवने। निस्ते। शिजिभुद्रो। निङ्के। निङ्क्षोनिजिता॥ वृजीवर्जने॥ वृक्ते। वृ
जाते। इदिदित्पने॥ वृङ्के। पृचीसंपर्चने॥ वृक्ते॥ वृङ्पाशिगर्भविमोचनेसृते। सुषुवे। सुषु
विषे॥ सोता। सविता। सुवै॥ सविषीष्ट। अ्सविष्ट। अ्समीष्ट॥ चक्षिङ्-वाक्कायांवाचि। अयंद
र्शनेपि। इकारोनुदानः॥ नुंतुनअन्तःशदिदितिवाख्यानात्। चेष्टे। चक्षोते॥ आर्द्धधातुके॥ च।
क्षिङ्-खात्र। बालिष्टि॥ अत्रभाष्येखशादिरयमादेशः। असिद्धकारोऽशस्योवेतिस्थितः
५॥ नित्वात्पदद्वयं। चरेवो। चरव्ये। चकशौ। चकशे। चचक्षे। ख्याता। कशाता। ख्यास्यति। ख्या

मकौ.
७२

स्यते। कशास्यति। कशास्यते। चष्टाम्। अचष्ट। चक्षीत। रव्यायात्। रव्येयात्। कशायात्। कशेयात्॥
अस्यति वक्तीत्यङ्। अरव्यात्। अरव्यात्। अकशासीत्। अकशासत्॥ वर्जने कशाञ्जनेष्टः। समचक्षि
ष्टेत्तादिद्विष्यअप्रोतौ। द्वेष्टि। द्विष्टे। द्वेक्ष्यति। द्विङ्ठि। द्वेष्टे। अद्वेष्ट्। द्विषश्च॥ लङ्गे रुजु
त्वा। अद्विषुः। अद्विषन्॥ अक्षिषत्। इह प्रपूरणो। दादेर्धातोर्घइति ह्रस्वः। दोग्धि। इग्धः
इहनि॥ धोक्षि॥ इग्धे। इहाते। इहते। इक्षे। इहाथे। धुग्धे। इहूहे। इहूहे। इहोह। इडहे।
दोग्धा। धोक्ष्यति। धोक्ष्यते। दोग्धु। इग्धात्। इग्धाम्। इहंतु। इग्धि। इग्धात्। इग्धे। इग्धा। दो
हनि। इग्धां। इहातां। इहतां। धुक्त्वा। इहाथां। धुग्ध्वम्। दोहावहे॥ दोहामहे। अथोकाच्च

रामः
७२

इग्धां। अइहन। अइहम्। अइग्धा। अइहातां। अइहता। अधुगृध्म। इह्यात्। इहीत्। धुक्षी।
छ। अधुक्षत्। लुग्वा इहृदिहलिहगुहामात्मनेपदेदन्ते॥ एवं कस्मस्मलुग्वादन्तेतडि। अ
धुक्षत्। अइग्धा। कस्मस्माचि। अजादौतडि कस्मस्मलोपः। अधुक्षातां। अधुक्षन्त। अधुक्षथाः
अधुग्धाः। अधुक्षातां। अधुक्षध्वं। अधुगृध्म। अधुक्षि। अधुक्षावहि। अइहृहि। अधुक्षा
महि। अधोक्षत्। अधाक्षत्। एवंदिहउपचये। उपचयोद्विः। लिहआस्वादने। लेठि॥
लीठः। लिहनि। लेक्षि। लीठे। लीहाते। लिहते। लिक्षा। लिहाथे। लीठवे। लेछ। लीछात्। ली
छां। लिहन्तु। लीठि। लेहानि। लीठां। अलेट्। अलीठां। ब्रूयन्तायांवाचि। वुवःपंचानामा

मकौ
७३

दित्त्याहोबुवः॥बुवो लट्तिवादीनां पञ्चानां गालादयः पञ्चवा सुबुवश्चाह्लादेशः॥आह॥
आहतुः॥आहुः॥आहस्यः॥रुलि॥चत्त्वि॥आत्थ॥आरुथुः॥बुवश्ड्॥बुवो हलादेः पित ईड्॥
ब्रवीति॥ब्रूतः॥ब्रुवन्ति॥ब्रूते॥ब्रुवाते॥ब्रुवते॥बुवो वचिः॥आर्द्धधातुके॥उवाचा॥उचतुः॥उचुः॥
उवचिथ॥उवकथ॥उचे॥वक्ता॥वक्ष्यति॥वक्ष्यते॥ब्रवीतु॥ब्रूतात्॥ब्रूतां॥ब्रूहि॥ब्रूवाशि॥ब्रू-
तां॥ब्रूवै॥अब्रवीत्॥अब्रूत्॥ब्रूयात्॥ब्रूवीत्॥उच्चात्॥वक्षिष्ट॥अबोचत्॥अबोचत्॥अवक्ष्य-
त्॥चर्करीतञ्च॥चर्करीतमिति यङ्लुङ् नन्तददाहौ बोध्यम्॥उर्णुञ् आच्छादने॥उर्णीते वि-
भाषा॥वृद्धिर्वाहलादौ पितिसावधातुके॥उर्णीति॥उर्णीति॥उर्णुतः॥उर्णुवन्ति॥उर्णुते॥

रामः
७३

उरुवाते। उरुवते। उरुतिरास्नेतिवाचम॥ नन्दासंयोगादयः। अचःपराः संयोगादयो नद
रादिर्नभवन्ति। नुशब्दस्य द्वित्वं। उरुनावा। उरुनुवतुः। उरुनुवः॥ विभाषोर्गो इडादिप्र
त्यये डि दत्ता। उरुनुविथ। उरुनविथ। उरुविता। उरुविता। उरुतिरा। उरुवानि। उरुवे॥
गुरोपृक्ते॥ उरुतिरागुरोपृक्ते हलादौपिति सार्वधातुके॥ औरोत्त। ओर्गोः। औरुत्त। उरु
यात्त। उरुयाताम्। उरुयात्त। उरुयाताम्। उरुविषीष्ट। उरुविषीष्ट। औरुवीत्त॥ उरु
तेर्विभाषा। इडादौ परस्मैपदे सिचि ह्रस्विः। पक्षे गुराः। ओर्गोवीत्त॥ और्गोविष्टं। और्गोवीत्त॥
और्गोविष्टं। इत्पदादयः॥ हुहानादनयोः। जुहोत्यादिभ्यः श्रुः॥ शपः॥ श्रौ॥ धातोर्ङ्गस्तः। जु

मकौ.
७४

होति। जुहूतः॥ रुहन्वेरितियरा। जुहूति। भीहीभृहवोऽनुवच्च॥ एभोलिद्योवास्यादामिश्रा
विवकार्येच॥ जुहवोचकार। जुहाव। होता। होष्यति। जुहेतु। जुहतात्। जुहुतां। जुहूतु। जु
हुधि। जुह्वानि। अजुहेत्॥ अजुहुतां। अहवुः। जुहुयात्। हुयात्। अहोषीत्। अहोष्यत्
जिभीभये। विभेति॥ भियोत्पतरस्याम्। इद्वास्याद्गलादौ सार्वधातुके किति। विभितः। वि
भीतः। विभ्यति। विभयांचकार। विभाय। भेता। भेष्यति। विभेत्। विभीताम्। विभितान्॥
अविभेत्। विभियात्। भीयात्। अभैषित्। अभेष्यत्। झीलजायां। जिह्रेति। जिहीतः। जि
ह्रियति। जिह्र्यान्वकार। जिह्राय। हेता। हेष्यति। जिहेत्। अजिहेत्। जिहीयात्। झीया

रामः
७४

न। अहैषीत्। अहैष्यत्॥ पृपालनप्ररागयोः॥ अर्तिपिपर्तोश्च॥ अभ्यासस्य श्रुत्यात् श्रौ॥ पिप-
र्ति॥ उद्देश्य पूर्वस्य॥ अंगावयवोच्च पूर्वोय अतदन्तस्य गस्य उः॥ हलिच्॥ रेफवान्नस्य धा-
तोरुपधाया इको दीर्घा हलिपिपर्तः॥ पिपुरति॥ पपारा श्रुट्प्रं ह्रस्वोवा॥ किटिलिटि॥ पप्रतु॥
पप्रुः॥ अछत्पृताम्॥ तौदादिक अच्चे अर्धातो अर्तां च गुरो लिटि॥ पपरतुः॥ पपरुः॥ द्वेती-
वा॥ वृङ् वृज्भाभृदनाच्चे दीर्घा वास्या चतुलिटि॥ परिता॥ परीता॥ परिष्यति॥ परीष्यति॥ पि-
पर्तु॥ पिपुरतु॥ अपिपः॥ अपिपृत्ता॥ अपिपरुः॥ पिपर्यात्॥ पिपर्युः॥ पर्यात्॥ अपारीत्॥ सिचिच्
परस्मैपदेषु॥ अत्र हत इदो न दीर्घः॥ अपारिष्टा॥ अपरिष्यत्॥ अपरीष्यत्॥ ओहा कत्पा

मकौ
७५

गे॥जहति॥जहतेश्च॥ईदाम्नाद्वलादौकि॥जहीतः॥इहल्यघोः॥स्नाभ्यस्तयोरातईत्सा
त्सार्वधातुकेकडितिहिलाजहीतः॥जहति॥जहो॥हाता॥हास्पति॥जहातु॥जहितात्॥जही
तात्॥आचहो॥जहाते॥राच्चादिदीतौस्तः॥जहाही॥जहिहि॥जहीहि॥अजहात्॥अजहुः॥
लोपोयि॥जहाते॥रालोपोयादौसार्वधातुके॥जह्यात्॥एर्लिडीतिरत्वं॥हेयात्॥अहासीत्
अहाष्यत्॥अगते॥इयति॥इयुतः॥इयति॥आर॥आरतुः॥आरुः॥इदत्पतीतिनित्यमि
ट्॥आरिथा॥अर्त्ता॥अरिष्यति॥इयन्तु॥इयराणि॥ऐयः॥ऐयुतां॥ऐयरुः॥इयूयात्॥अ
र्यात्॥आरत्॥अरिष्यत्॥माङ्मानेशब्देवा॥मृजामित्॥भृशमाङ्औहाङ्प्रथामभ्या

रामः
७५

सस्येत्स्याच्चे॥मिमीते॥मिमाते।ह्नाभ्यस्तेतिच्चातोलोपः।मिमते।ममे।माता।मास्यते
मिमीतां।च्यमिमीता।मिमीत।माभीष्ट।च्यमास्त।च्यमास्यत।ओहाङ्गुतौ।जिहीते।जिहा
ते।जिहते।जहे।हता।हास्यते।जिहीतां।च्यजिहीत।जिहीत।हासीष्ट।च्यहास्त।च्यहा
स्यत।इभृञ्धारणापोषणयोः।विभर्ति॥विभृतः।विभृति।विभृते।विभ्राते।विभृते।विभ
रोचकार॥वभार।वभर्थ।वभृव।विभरांचके॥वभ्रे।भर्त्ता।भरिष्यति।भरिष्यते।विभर्तु
विभराणि॥विभृतां।अविभः।च्यविभरुः॥अविभृत।विभृयात्।विभीत।भ्रियात्।भृ
षीष्ट।अभार्षात्।अभृत।अभरिष्यत्।च्यभरिष्यत्॥इदाञ्दाने।ददाति।दत्तः।ददति

मकौ.
७६

दत्ते। ददाते। ददते। ददौ। ददे। दाता। दास्यति। दास्यते। ददातु। दिहि। दत्तां। ददातु। अदत्त।
दद्यात्। ददीत। देयात्। दासीष्ट। अदात्। अदातां। अडः। स्याद्धोरिच्। अनयोरिदत्तादे
शः। सिच्चकिदात्मनेपदेषु॥ अदित। अदास्यत्। अदास्यत॥ इधाञ्धारणापोषरायोः॥
दधस्तथोश्च॥ धिरुक्तस्य ऊर्यंतस्य धाजो वशो भवतथयोः स्त्वोश्च परतः। धत्तः। दधति।
दधामि। धत्थः॥ धत्ते। धत्ते। धध्वे। धेहि॥ शिजिरशौचपोषरायोः॥ निजोत्रयाणां गुणाः
श्लो॥ निजृविजृविषामभ्यासगुणाः स्याच्छ्लो॥ नेनेक्ति। निनेक्तः। नेनिजति। नेनिक्ते। नि
नेज। निनिजे। नेक्ता॥ नेक्ष्यति। नेक्ष्यते। नेनेक्तु। नेनिग्धि॥ नाभ्यस्तस्याचिपिति सार्वधा

रामः
७६

तुके॥ लघुपधगुणो न॥ ने निजति॥ ने निक्तो॥ अनेनेक॥ अने निक्तो॥ अने निजुः॥ अने निजे॥
अने निक्त॥ अनिज्यात्॥ ने निजित॥ निज्यात्॥ निक्षीष्ट॥ अनिजत्॥ अनेक्षीत्॥ अनिक्त॥ अ
नेक्ष्यत्॥ अनेक्ष्यत्॥ एवं विजिर्पृथग्भावे॥ विष्लृवाप्नो॥ इति जुहोत्यादिः॥ दिवुक्तीडा
विजिगीषा व्यवहार युति स्तुति मोद मदस्वप्नकांति गतिषु॥ दिवादिभ्यः शप्त्॥ कर्त्तरि
सार्वधा तुके॥ शपोपवादः॥ हलिचेति दीर्घः॥ दीव्यति॥ दिदेव दिविता॥ देविष्यति॥ दीव्य
तु॥ अदीव्यत्॥ दीव्येत्॥ दीव्यात्॥ अदेवीत्॥ अदेविष्यत्॥ एवं धिवुत्तु संताने॥ सिवादी
नां वाङ्मयवायेपि॥ परिनिविभ्यः परेषां मेघां सस्ययः॥ पर्ययीवत्॥ पर्यसीवत्॥ नृतीगा

मको
७७

त्रविक्षेपो नृत्पति। ननर्त। नर्तिता॥ सेमिचिह्नतचृतष्टदृदृदृतः॥ एभ्यः सिन्धिन्नस्पसा
देशर्द्धधातुकस्येद्धा॥ नर्त्तिष्यति। नर्त्स्यति। नृत्पात्। अन्ननीत्॥ त्रसीउद्धेगे॥ बाभ्राशेति
शप्त्वा॥ त्रस्पति। त्रसति। तत्रास॥ वानृभुमुत्रसाम्॥ एषां कितिलिठिसेठिथलिच
एत्वाभासलोपोवा॥ त्रसतुः। तत्रसतुः। त्रसिथ। तत्रसिथात्रसिता॥ शोतनूकरा
॥ ओतःस्पनि॥ लोपः। शपति। शपतः। शपनि॥ शशौ॥ शशतुः॥ शश्रुः। शाता। शास्पति॥
अशात्। अशातां॥ इदमको। अशामीत्। अशाशिष्टां। छोछेदने। छाति॥ घोऽन्तक
र्मणि। शपति। ससौ। शेयात्। दोअवखराडने। येति। ददौ। देयात्। अदात्॥ व्यधताडने॥

रामः
७७

विधेति। विद्याध। विविधतुः। विव्यद्। विव्यधिथ। व्यद्। व्यत्स्यति। विध्येत्। विद्यात्। अ
व्यात्सीत्। पुषपुष्टे। पुष्यति। पुषीष। पुषीषिथ। पोष्ट। पोक्ष्यति॥ पुषादित्पङ्। आ
परस्मैपदात्। अयुषत्॥ शुषशोषरो॥ शुष्यति॥ शुशोष। असुषत्॥ राशश्चदर्शने॥
नश्यति। ननाश। नेशतुः। रधादिभ्यश्च॥ रधृगाशत्। पृष्टपृडुहमुहह्नुहह्निहृष्टभ्योव
लाघाईधातुकस्यवेदानेशिथ॥ मस्त्रिनशोर्जलि॥ ननंष्ट। नेशिवे। नेश्वे। नशिता। नंष्ट
नशिष्यति। नङ्क्षति। नश्यत्। नश्यात्। अत्यनश्यत्। प्रशश्यति॥ नशेः। वातस्या। नन्वरा। पुनं
ष्ट। अत्यंतग्रहणंभूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थी। पुनंक्ष्यति। रधहिंसासंराधोः। रधिजभोरचि॥

मकौ
७८

नुमरारन्ध्रारन्ध्रतुः।ररन्ध्रिथ।ररद्धाररन्ध्रिवारेध्व॥नेघलिटिरधेः।लिडवर्जेशतिरधेर्नुम्नारधि
ता।रद्धारधिव्यति।रत्स्यति॥अडिनुम्॥अनिदितामिति नलोपः॥अरधेत।नृपपीराने॥नृ
प्यति।तत्रपृथ।ततपृथ।ततर्पिथ।तर्पिता।तर्प्रा।त्रप्ता॥स्पृशमृशकृमृतृपृदृषांल्लेःसिञ्चा
वाच्यः॥अतर्पीत्।अताप्सीत्।अत्राप्सीत्।अतृपत्॥दृपहर्षमोहनयोः।दृप्यति।रधादि
त्वादिमौवेठकावमर्थमनुदात्तता।इहजिघांसायां।इत्यति।वाडुहेतिवाघः॥पक्षेठः।इडो
ग्ध।इडोठ।इडोहिथ।डोहिता।डोग्धा।डोठा।अडुहत्।मुहवैचिन्प।वैचित्पमविवेकः।मु
ह्यति।मुमोहिथ।मुमोग्ध॥मुमोठ।मोहिता।मोग्धा।मोठा।मोहिष्यति॥मोक्ष्यति।अमु

रामः
७८

हन्॥ सुहउजिरगो॥ सुद्यति॥ सुस्नेह॥ सुस्नेहिथ॥ सुस्नेग्ध॥ सुस्नीढ॥ सुसुहिव॥ सुसुहू
स्नेहिता॥ स्निग्धा॥ स्नेढा॥ स्नेहिष्यति॥ स्नेभ्यति॥ अस्नुहन्॥ स्निहृषीतौ॥ स्निद्यति॥ सि
स्नेह॥ स्नेहिता॥ स्नेग्धा॥ स्नेढा॥ अस्निहन्॥ तुषतुष्टौ॥ तुष्यति॥ दुषवेकृते॥ दुष्यति॥ श्लिष
आलिङ्गने॥ श्लिष्यति॥ श्लिषभालिङ्गने॥ ज्ञेःकसः॥ अश्लिषतृकन्यादेवदत्तः॥ आलिङ्गने
किम्॥ समश्लिषजतुकाष्टं॥ प्रत्यासत्ताविहश्लिषिः॥ कुधक्रोधे॥ कुध्यति॥ क्षुधबुभुक्षायां
क्षुध्यति॥ शुधशौचे॥ शुध्यति॥ विधुसंराद्रौ॥ सिध्यति॥ समुत्पशमे॥ समामष्टानां दीर्घः॥ श्य
नि॥ समृत्तम्दम्भ्रम्भुम्क्षम्लम्समदामचोदीर्घः॥ प्रणिशाम्यति॥ शेमतुः॥ शेमुः॥ शेमि

मकौ.
७९

थाशमिता। अस्मत्। तमुकाक्षायाम्। ताम्पति। तमिता। अतमत्। दमुउपममे। दाम्पति। दमिता। अ
दमत्। अमुतपसिरेवेदेच। आम्पति। अश्रमत्। अमुअनवस्थाने॥ वाभासेति श्पन्वा। भाम्पति
। भामति। भेमत्तुः। वधमत्तुः। अभमत्। क्षमू सहने। क्षाम्पति। चक्षमिथ। चक्षंथ। चक्षमिवाच
क्षराव। क्षमिता॥ क्षन्ता। अयंनयित्॥ भ्वादित्तुयित्॥ अयितः क्षाम्पतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षम
तेः क्षमा॥ क्कमुक्तानौ॥ छिवुक्तमुचमामिति दीर्घः॥ क्काम्पति। क्कमिता। अक्कमत्॥ मदीहर्षे।
माघति। अमदत्॥ असुक्षेपरो। अस्पति। आसा। असिता॥ अस्पतेः स्थुक॥ अडि। अस्पतीत्यङ्
आस्थत्। यमुप्रयत्ने॥ यशोऽनुपसर्गात्॥ संयसश्च॥ श्पन्वा॥ यस्पति। यसति। संयस्पति। संय

रामः
७९

सति। अनुपसर्गात्किम्। प्रयस्यति॥ जसुमोक्षरो॥ जस्यति। तसु उपक्षये॥ दसु च॥ तस्यति॥ नशस
ददेति निषेधः। ववासाववसतुः। वशादिरिति मते तु। वेसतुः। वेसुः। व्युषविभागे। व्युष्यति। विस
प्रेरगो। विस्पति। अवि सत्। वुस उत्सर्गे। वुस्यति॥ मुस खंडने। मुस्यति। मसी परिणामे॥ परिणा
मो विकारः। लुठ विलोडने। लुथ्यति॥ उच समवाये। उच्यति। उवोच॥ उचतुः। उचुः॥ भृशु भृशु
अधः पतने॥ भृश्यति। वभर्श। अमृशत्। अनिदिता मिति नलोपः॥ भृस्यति। वभंश॥ अमृश
त्॥ कृशतनू कररो॥ कृश्यति॥ जितृष्य पिपासायां। तृष्यति॥ हृष्यतु द्यौः॥ शपन्न डौ भौ वा
दिका द्विशेषः॥ हृष्यति। अहृषत्॥ रुष रिष हिंसायां॥ तीषेति वेत्त। रोषिता॥ रोष्टा। रेषि

मकौ.
८०

ता॥रेष्टा॥कुपक्रोधे।कुप्यति॥गुपव्याकुलत्वे॥लुभगार्धे।गार्धमाकांक्षा।लोभिता।लोब्धा॥लो
भिष्यति।भ्वादेरवृत्करणा।लोभतीत्यप्पाहुः॥क्षुभसंचलने।क्षुभ्यति।क्लिष्टव्यादीभावे।क्लि
ष्टति।चिक्लेदिथ।चिक्लेत्तथा।चिक्लिदिवा।चिक्लिष्ट।चिक्लिदिम।जिमिदास्नेहने॥मिदेर्गुणाः
॥इतश्चसंज्ञकशकारादौप्रत्यये॥मेद्यति॥मृधुवृद्धौ।मृध्यति।आनर्द्ध॥गृधुच्यभिकांक्षायां
॥गृध्यति।अगृधत्॥षूङ् प्राणिप्रसवे।सूयते।सुषुवे।कादिनियमान्नित्यमिष्ट॥सुषुविषे॥
सुषुविवहे।सोता।सविता॥दूङ्परितापे।दूयते॥दीङ्क्षये॥दीङ्जेयुडचिक्रिति॥दीङ्परस्मात्
जादेःकङितच्चाङ्धातुकस्ययुट्॥वुग्युटावुवङ् यराः।सिद्धौवक्तव्यो॥दिदीये॥मीनातिमि

रामः
८०

नोतिदीङंल्यपिच॥एषामात्वंल्यपिचादसित्पेज्जनिमित्ते॥दातादास्यते।अदास्त॥डीङ्विहा
यसागतौ।डीयते॥पीङ्पाने॥पीयते॥माङ्माने॥मायते।ममे।माता॥जनीपाडुर्भावे॥ज्ञाज
नोर्जा॥शिति।जायते।गमहनजनेतिउपधायालोपः।स्तोश्रुनाश्रुः।जरो।जनिता।जनिष्य
ते।दीपजनबुधपूरीतायिप्पायिभ्योऽन्यतरस्याम्॥एभ्यःशस्त्रेश्चिगवाएकवचनेतशब्देप
रे॥चिगोलुक॥चिराःपरस्यतशब्दस्यलुक॥जनिवध्योश्च॥नवृद्धिश्चिगिज्जातिकृतिच॥
दीपीदीप्त्रौ॥दीप्यते।दिदीपो।अदीपि।अदीपिष्ठ।पदगतौ।पश्यते।पदे।पत्ता।पश्येत्।पत्सीष्ट
॥चिरातेपदः॥अपादि।अपत्सातां।अपत्सत।विदसत्तायां।विद्यते।वत्ता॥बुधश्चवगमने।

मकौ
८९

बुध्यते। बोद्धा॥ एकाचोवशोभयुष्मन्तसेतिभयभावः। भोत्स्यते। भुत्सीष्ट। अवोधि। अयुद्ध। अभु
त्ताता। युधसंप्रहारे। युध्यते। युयुधे। योद्धा। अयुद्धा॥ सृजविसर्गे। सृज्यते। ससृजे। सृजिदृशोर्
ल्पमकितीत्यमागमः॥ स्वष्टा। स्वक्ष्यते। सृक्षीष्टं॥ लिङ्। सिच। विति। कित्वम्। अस्वष्ट। अस्वक्षा
ता। मीङ्। हिंसायां। मीयते। रीङ्। श्रवणे। रीयते। लीङ्। श्लेषणे। लीयते॥ विभायालीयतेः॥ लीयते
रितियकानिर्देशोनतुशपना। लीलीङोरात्वं स्यादेज्जिषयेत्यपिच॥ लेता। लाता। लेष्यते। ला
स्यते। एज्जिषयेकिं। लीयते। लित्ये॥ वीङ्। हरोरात्पर्या। वीयते। विविष्ये॥ मृषति। तिक्षायां। मृष्य
ति। मृष्यते। ममर्ष। ममर्षिथ। ममृषे। ममृषिषे। मर्षितासि। मर्षितासे। राह्वंधने। नह्यति। न

रामः
८९

स्यते। ननाह॥ नहोधशतिधः। ननद्वा॥ नेहे। नद्वा॥ नत्स्यति॥ अनात्सीत्। अनद्वा॥ रंजरागे। रज्यति।
रज्यते। शपञ्चाकोशे। शप्यति। शप्यते॥ शकविभाषितोमर्षरो॥ विभाषितइत्युभयपदीत्यर्थः
॥ शक्यति। शक्यतेहरिन्दुभक्तः॥ शशाक॥ शेकिथ॥ शशकथ॥ शेके। शक्ता। शक्ष्यति॥
शक्षते॥ पुषादित्वादङ्॥ अशकत्। अशक्त॥ सेत्कोयमित्येके। तन्मतेनाऽनिदूकेषुलृदि-
त्यटितः॥ शकिता॥ शकिष्यति। शकिष्यते॥ इतिदिवादिः॥ शुञ्चत्यभिषवे॥ स्वादिभ्यःशुः
कर्त्तरिसार्वधातुके। शपोपवादः। सुनोति। सुनुतः॥ हुञ्चुवोरितियरा॥ सुन्वंति। लोपश्चास्य-
तिप्रत्ययेतोलोपः॥ सुन्वः॥ सुनुवः॥ सुनुते। सुन्वाते। सुन्वते। सुनुषे। सुयाव। सुषुवे॥ सो-

मकौ
८२

तासुनवानि। सुनुयै॥ सुनुयात्॥ सुसुधूज्यः परस्मैपदेषु॥ सिचुइइ॥ असावित॥ असीष्ट। अभिसु
रोति॥ अभसुरोत्॥ सुनेतेः सप्तमोः॥ सप्तमोः॥ विसोष्यति॥ अजृवधने॥ विसिनोति॥ चि
अचयने॥ चिनोति॥ चिनुते॥ विभाषाचेः। अभासाचेः कुत्तवा सनिलिठिच। चिकाय। चिचाय॥
चिके। चिचे। अचेयीत्॥ अचेष्ट॥ स्तृजृज्याच्छादने। स्तृरोति। स्तृणुते। तस्तार। तस्तरोत्। तस्तो
र्नितिगुणः॥ स्तृयात्॥ स्तृत्तश्च संयोगादेः॥ अदन्तात्संयोगादेर्लिङ्। सिचोरिडातडि॥ स्तरिषी
ष्ट॥ स्तृषीष्ट। अष्टरिष्ट। अस्तृत॥ धुजृकंपने॥ धुनोति। धुनुते। इधाव॥ इधुवे। अधौयी
त्॥ अधोष्यत्। धूजृकंपने॥ धूनेति। धुनुते॥ स्वरतीतिवेद्। इधविथ। इधोथ। कितिलिठि

रामः
८२

तु॥ श्रुकः किति॥ श्रिज एकाच उगता च गित्ति ते रिरा॥ इति प्राप्ते कादि नियमान्नि त्पमिद॥ इधुवि
वा इधुविमा श्रुधावीत्॥ श्रुधविष्ट॥ श्रुधोष्ट॥ कृञ् हिंसाया॥ कृणोति॥ कृणुते॥ चकार॥ चकर्थ॥
चके॥ क्रियात्॥ कृषीष्ट॥ श्रुकार्षीत्॥ श्रुकृत॥ वृञ् वरगो॥ वृणोति॥ वृणुते॥ वभूथा तत्तन्थ जगृ
भववर्थेति निगमे॥ एषां वेद इदभावे निपात्यते॥ तेन भाषायां थलीट्॥ ववरिथ॥ ववृवाव
वृवहे॥ वरिता॥ वृतोवा॥ वरीता॥ वरिता॥ लिङ् सिचोरात्मनेपदेषु॥ वृङ् वृज्भा मृदंताच्च परयो
लिङ् सिचोरिङ्वातडि॥ नलिङि॥ वृतो लिङ् टो नदीर्घः॥ वरिषीष्ट॥ वृषीष्ट॥ श्रुवारीत्॥
श्रुवरिष्ट॥ श्रुवरीष्ट॥ श्रुवृत॥ इङ् उपतापे॥ इतोति॥ हिगत्तौ वृद्धौ च॥ हिनुमिना॥ उपसर्ग

मकौ.
८३

स्थानिमित्तात्परस्येतयोर्नस्पराः॥प्रहिणोति॥हेरचडि॥अभ्यासाद्विनोतेहस्यकुत्तन्नतुचडि॥जि
घाय॥आप्रलिवाप्नोति॥आप्नोति॥आप्नुतः॥आप्नुवेति॥आप्नुवः॥आप्नुहि॥लृदित्वाहड॥आपत्॥
शक्नुशक्तौ॥अशक्नु॥राधसाधसंसिद्धौ॥राधोति॥राधोहिंसायां॥एत्वाभ्यासलोपोस्तःकिति
लिटिसेटिथलिच॥अपरेधतुः॥अपरेधुः॥रेधिथ॥राद्रा॥साधोति॥ससाध॥साद्रा॥असात्सी
त्॥असाद्रो॥जिघृषाप्रागल्भ्ये॥धृह्णोति॥दधर्ष॥धर्षिता॥दंभुदंभने॥अनिदितामिति नलो
पः॥दभ्नोति॥ददंभा॥अन्थिग्रन्थिदंभिस्वजीनोलिठःकित्वंवा॥किंत्वपक्षेनलोपः॥तस्या
भीयत्वादसिद्धत्वेनैत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्नोति॥दंभश्च॥एत्वाभ्यासलोपोस्तः॥देभतुः॥ददं

रामः
८३

भतुः। दंभिता। दम्भात्। तृपप्रीणाने॥ शुभ्रादिषु च॥ नरात्वं॥ तृप्तीति॥ ततर्प॥ अश्रूवाप्नोसं
घाते च। अश्रुते॥ अश्रोतेश्च॥ दीर्घादम्भासादवर्णात्परस्यनुट्॥ आनसे। असिता॥ अष्टा॥
अशिष्यते। अक्षेते। अष्टुविता। अक्षोष्ट। अशिषीष्ट॥ आशिष्ट। आष्ट। आक्षातां। इति स्वादिः
॥ तुदव्यथने॥ तुहादिभ्यः शः॥ शपोपवादः। तुदति॥ तुदते। तुनोदिथ। तुतुदेतोत्ता। अतौत्सीत्।
अतुत्त॥ एतदप्रेरणे। तुदति। तुदते। तुनोद। तुतुदे। नोत्ता॥ भृजपाके। ग्रहिज्यावयीतिसंप्रसा
रगाम्॥ सस्यश्रुत्वम्॥ तस्यजसत्त्वम्॥ भृजति। भृजते॥ भृजोरोपधयोरमन्यतरस्याम्॥ भृ
ज्जेरेफसोपधायाश्चस्यानेरमागमोवाङ्धातुके॥ मित्वा दन्त्यादचपरः॥ स्थानवच्छीनिर्दे

मकौ
८४

शादोपधयोर्निवृत्तिः।वभर्ज।वभर्जतुः।वभर्जिथ॥वभर्ष॥वभुज्ज।वभुज्जतुः।वभुज्जिथ॥स्कोरि
तिसलोपः।वश्चेतिषः।वभुष्ट।वभर्जै।वभुज्जो।भर्ष॥भुष्ट।भर्ष्यति।भुक्ष्यति।किंतिरमागमं
वाधित्वासंप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन॥भृज्यात्।भृज्यातां॥भृज्यासुः।भर्क्षीष्ट।भर्क्षीष्ट।
अभाक्षीत्।अभाक्षीत्।अभर्ष्य।अभुष्ट।कृपविलेखने॥कृपते।चकष्य।चकषे।कृष्ट॥
कर्ष्य।कृक्षीष्ट।अक्राक्षीत्॥अकाक्षीत्।अकृक्षत्।अकृष्ट।अकृक्षातां॥अकृक्षत।स्पृ
श्रमृशितिसिज्वा॥अकृक्षातां॥अकृक्षंत॥मिलसंगमने॥मिलति।मिलते।मिमेल।मेलि
ता।अमेलित॥मुच्लृमोक्षरो॥शेमुचादीनाम्॥मुच्लुप्।विद्लिप्।सिच्लृत्।खिद्लिप्।शांतु

रामः
८४

म॥ मुंचति। मुंचते। मोक्ता॥ मुच्यात्॥ लिङ्। सिचविति। केत्। मुक्षीष्ट। अमुचत्। अमुक्त्। अमुक्षा
ता॥ लुप्तृछेदने। लुपति। लुपते। लोप्ता। अलुपत्। अलुप्त्। विद्लृलाभे। विन्दति। विन्दते। विवेद।
व्याघ्रभूतिमतेसेत्। वेदिता। भाष्यमतेऽनिट्। परिवेत्ता। पिचक्षररो। सिंचति। सिंचते। असिचद्
असिचत्। असिक्त्। लिपउपदेहे। लिप्यति। लिप्यते। लेप्ता। लिपिसिचिह्नेत्यङ्। अलिपत्। अ
लिपत्। अलिप्त्। कृतीछेदने। कृत्ति। चकर्त्। कर्तिता। सेसिचीतिवेट्। कर्तिष्यति। कर्त्स्यति
। अकर्त्तीत्॥ खिदपरिघाते। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता। पिशअवयवे। पिंशति। पेशिता॥ ओ
वश्चूछेदने॥ वृश्चति। ववश्चाववश्चिथाववश्च। वश्चिता। वश्च। वश्चिष्यति। वक्ष्यति॥ वृ

मकौ.
८५

आत्। अत्र श्रीत्। अब्राक्षीत्॥ व्यचव्याजी करीत्। विचति। विव्याच। विविचतुः॥ व्यचिता। व्यचिष्यति
विव्यात्। अब्राचित्। अत्र व्यचीत्॥ व्यचेः कुट्टादित्त्वमनसीतितुनेहप्रवर्तते॥ अतसीतिपर्युदासेन
कन्मात्रविषयत्वात्। उच्छिउंछे। उच्छः कराश आदानं करीशा यर्जनं शिलमिति यादवः। उच्छ
ति। उच्छोच्चकार॥ मृच्छगतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु॥ मृच्छत्पृतामितिगुराः। द्विहल्य
हरास्यानेकहलुपलक्षरात्त्वानुट्। अनर्छे। अनर्छतुः। मृच्छिता॥ उज्जउत्सर्गे। उज्जति।
उज्जोच्चकार॥ लुभविमोहने। लुभति। तीव्रसहलुभेतिवेट्॥ लोभिता। लोपृधा॥ लोभिष्यति
॥ नृपतृपनृप्त्रौ। नृपति। तनर्प। तर्पिता। अतर्पीत्। तृफति। शेतृफादिनां तुवाचः॥ आदिश

रामः
८५

दः प्रकारे॥ तं न येऽन्नकारानुषक्तान्तुम्फादयः॥ तत्तुम्फा॥ तुम्फात्॥ मृदसुखने॥ पृड्वा॥ मृडति॥ पृ
डति॥ श्रुनगतौ॥ श्रुनति॥ इषश्चयौ॥ इषगमीति छः॥ इच्छति॥ तिषेतीवेद्॥ एषिता॥ एष्टा॥
एषिष्यति॥ इष्यात्॥ ऐषीत्॥ कुटकौटिल्ये॥ गाङ्कुटयदीति डित्वं॥ चुकुटिथाचुकोट॥ चुकुट॥
कुटिता॥ पुटसंश्लेषणो॥ पुटति॥ पुटितास्फुटविकसने॥ स्फुटति॥ स्फुरस्फुलसंचलने॥ स्फुर
ति॥ स्फुलति॥ स्फुरतिस्फुलन्पोर्निर्निविभ्यः॥ षत्त्ववा॥ निस्फुरति॥ निस्फुरतीत्यादि॥ रास्तव
ने॥ परिगातगुणोदयः॥ अनुवति॥ अनुवा॥ अनुविता॥ इतिकुटयदयः॥ टुमस्त्रोशुद्धौ॥ सञ्जति॥ म
मञ्ज॥ मस्त्रिनसोरितिनुम्॥ मस्त्रेरन्तात्पूर्वानुम्वाच्यः॥ संयोगादिलोपः॥ ममङ्कथा॥ मम

मकौ.
८६

जिथामङ्गा॥मङ्गति॥रुजोभङ्गे॥अरौशीत्॥भुजोकोटिल्ये॥रुजिवत्॥विशप्रवेशने॥विशति
मृशआमर्शने॥आमर्शनंस्पर्शः॥अम्राशीत्॥अमार्शीत्॥अमृक्षत्॥स्पृशमृशितिल्लेःसिन्॥ष
दलृविशरगागत्यवसादनेषु॥विशरगाडुःखम्॥सीदतीत्यादि॥शद्लृशातने॥शदेःशितः॥
शिद्भाविनोस्मात्तडनौस्तः॥शीयते॥शीयता॥असीयत्॥शीयते॥शशाद॥शत्ता॥शत्स्यति॥अश
दत्॥अशत्स्यत्॥कृविक्षेपे॥अनृद्वानोः॥किरति॥इत्वोत्वाभ्यां गुणावृद्धो पूर्वविप्रतिषेधेन॥
चकार॥चकरतुः॥चकरुः॥करिता॥करीता॥कीर्यात्॥अकारीत्॥किरतौलवने॥उपात्किरतेः॥
सुदृष्टेर्देर्थे॥उपात्किरति॥अडम्भासववायेपि॥सुत्कान्पूर्वशतिवक्तव्ये॥उपात्किरत्॥उपच

रामः
८६

स्कार॥हिंसायाम्प्रत्यश्च॥उपात्प्रतेश्चकिरतेःसुट्हिंसायां॥उपरिकरति।प्रतिस्किरति।गृनि
गरगो॥अचिविभाषा॥गिरतेरेफस्यलोजादौप्रत्यये।गिरति।गिलति।जगार।जगाल।जग
रिथ।जगलिथ।गरिता।गरीता।गलिता।गलीता।पृच्छतीप्सायां॥यहिज्येति सप्रसाररा
म्।पृच्छति।पप्रच्छ।पप्रच्छतुः।पप्रच्छुः।पृच्छ।पृश्यति।अप्राक्षीत्।मृड्पारात्पागे॥
म्रियतेर्लुङ्लिङेश्च॥लुङ्लिङोःशितश्चप्रकृतिभूतान्मृडःस्तङनौनान्यत्र।डित्वंस्व
गर्थम्।रिङ्।इयङ्।म्रियते।ममार।ममर्थ।ममिम।मम्री।मरिष्यति।मृयीष्ट।अमृता।पृ
ङ्वायामे।प्राथेरायं व्याङ्पूर्वः।व्याप्रियते।व्यापपे।व्यापरिष्यते।ह्रस्वाहंगादिति सिचलो

मकौ.
८७

पः। व्यापृता। व्यापृताताम्॥ जुयी प्रीतिसेवनयोः। प्रायेणायमुत्पूर्वः। उद्विजते॥ विजश्रु॥ विजेः परस्प
उदिप्रत्ययोडिद्वत्॥ उद्विजिता। उद्विजिष्यते॥ चोलजी चोलस्त्रीवीडने॥ लजते। लेजे। लज्जते। ल
लज्जे॥ इतितुदादिः॥ रुधिर आवरणो। रुधादिभ्यः श्रम्॥ शपोपवादः। रुगादि॥ असोरलोपः॥
रुधेः। रुधंति। रुगात्ति। रुधः। रुध० रुगाधि। रुध्वः। रुध्वः। रुधो। रुधाते। रुत्ति। रुधाथे। रुध्वे। सं रु
ध्वे। रुध्वेहे। रुध्वहे। रुरोध॥ रुरुधे। रोद्रा। रोत्स्यति। रोत्स्यते। रुगाद्भु। रुधात्। रुधां। रुधंतु। रु
धि। रुगाधाणि॥ रुगाधाव॥ रुगाधाम॥ रुधां। रुधातां। रुधतां। रुत्त्वा। रुगाधे। रुगाधावहे। रु
गाधामहे। च्यरुगात्। अरुधां। च्यरुधन्। दश्चेतिरुः। च्यरुगाः। अरुगात्। अरुधां। च्यरुधां। च्य

रामः
८७

रुंधाच्यरुंधाता।च्यरुंधत।रुंध्यात।रुंधीत।रुंध्यात्।रुत्सीष्ट।अरुधत।च्यरौत्सीत्।अरुद्वाअरो
त्स्यत्।च्यरोत्स्यत्।भिदिर्विदारगो।छिदिर्द्वैधीकरगो।युजिर्योगे।रिचिर्विरेचने।रिराक्त्रि
रिङ्क्ते।रिरेच।रेक्ता।च्यरिराक।च्यरिचत्।अरैक्षीत्।च्यरिक्ता।विचिर्पृथग्भावे।विनक्ति
विङ्क्ते।क्षुदिर्संप्रेषगो।क्षुरात्ति।क्षुते।क्षोत्ता।अक्षुदत्।च्यक्षौत्सीत्।च्यक्षुत्।उच्छृदिर्
दीप्तिदेवनयोः।छृणान्ति।छृन्ते।चछर्द॥सेसिचीतिवेद्।चछृदिषे।चछृत्से।छर्दिता।छर्दि
ष्यति।छर्त्स्यति।च्यछृदत्।अछर्दत्।च्यछर्दिष्ट॥उतृदिर्हिंसानादरयोः॥तृणान्ति॥तृन्ते
कृतीवेष्टने।कृणान्ति॥तृहृदिहिंसायां॥तृणाहृम्॥तृहःश्नमिक्कतेइम्हलादौपिति।तृ

मकौ.
८८

शोठि। तृराठः। ततर्ह। तर्हिता। अतृरोट्॥ श्रान्नलोपः॥ हिनस्ति। जिहिंस। हिंसिता॥ उदिल्लेदने। उ
नत्ति॥ उन्नत्तः। उन्देति॥ उंदांचकार॥ औनत्त। औन्तो॥ औन्दत्त। औनः। औनदं॥ अंजुवत्तिमु
क्ष्माकांतिगतिषु॥ अनक्ति। अक्तः॥ अंजति। आनेज। आनेजिथ॥ आनङ्कथ॥ अंजिता। अं
जा॥ अङ्गि॥ अनजानि॥ आनक। अंजेःसिचि। अंजेःसिचो नित्यमिदं॥ आंजीत्त॥ तंचूसे
कोचने॥ तनक्ति। तक्ता॥ तंचिता॥ औविजिभयसंचलनयोः॥ विनक्ति। विक्तः॥ विजइडिति
डित्त्वं। विविजिथविजिता। अविनक। अविजित्त्वं॥ शिष्टविशेषरो॥ शिनष्टि। शिष्टः। शिंषंति
शिनक्षि। शिशेष। शिशेषिथ। शिष्टा। शिष्टाति। हेर्धिः। शिंठि। शिनषाणि। शिंष्यात्त। शिष्यात्त

रामः
८८

अशिशत्। अशेष्यत्॥ एवंपि श्रुसंचराने॥ भंजो आमर्दने। भनक्ति। वभंजिथा। वभङ्कथा। भंक्ता। भु
जपालनाऽभ्यवहारयोः॥ भुनक्ति। भोक्ता। भोक्षति। अभुनक्त। भुजोनवने। तङ्गनौस्तः॥ अदनेभु
क्ते। अनवनेकिम्। महीभुनक्ति। जिहन्धीदीप्तो॥ इन्धे। इन्धाते। इन्धते। इन्ते। इन्धांचके। इंधि
ता। इन्धां। इन्धातो॥ इन्धतां। इन्धे। ऐन्धे। ऐन्धातां। ऐन्धता। ऐन्धाः। विदविचारो। विन्ते। वेत्ता॥ इ
तिरुधादिः॥ तनुविस्तारे। तनादिक्कभ्यः॥ तनोति। तनुते। तनानातेने। तनितां। अतनोत्
अतनुत। तनुयात्। तन्वीत्। तन्यात्। तनिषीष्ट। अतनीत्। अतानीत्। तनादिभ्यस्तथासोः
तनादेः। सिचोवा लुक् तथासोः॥ अनुदात्तोपदेशेति नलोपः। अतत। अतनिष्ट। अतथाः॥

मकौ
८९

अतनिष्ठाः। अतनिष्पत्। अतनिष्पत्। षण्णुदाने। सनोति। सनुते॥ येविभाषायेति आत्वम्॥ सा
यात्। सन्नात्॥ जनसनखनो संजलोः॥ स्यामाकारोऽरुलादौ सनिर्जलादौ किति च। असात।
असनिष्ठा। असाथाः। असनिष्ठाः। अणुहिंसायां। क्षरोति। क्षणुते। ल्यप्तेति न वृद्धिः। अ
क्षणीत्। अक्षतः। अक्षणिष्ठा। अक्षथाः॥ अक्षणिष्ठाः॥ क्षिणुच। उपत्यये लघूपधगु
णोवा। क्षिरोति। क्षरोति। क्षरिता। अक्षणीत्। अक्षित। अक्षेणिष्ठा। तृणुच दने। तृणा
ति। क्षरिता। अक्षेणीत्। अक्षित। अक्षेणिष्ठा। तृणुच दने। तृरोति। तरोति। तृणुते।
तर्णुते॥ इक्कृक्करो। करोति॥ अतउत्सार्वधातुके॥ कुरुतः॥ हलिचेति दीर्घे प्राप्ते॥ नभ

रमः
८९

कुर्छुराम्॥ भस्य कुर्छुरो रूपधाया न दीर्घः॥ कुर्वन्ति॥ नित्यं करोतेः॥ करोतेः प्रत्ययो कारस्य
नित्यं लोपोऽन्वोः॥ कुर्वः॥ कर्म॥ कुरुते॥ चकार॥ चकथ॥ चकृवा॥ चक्रे॥ कर्ता॥ करिष्यति॥ करिष्य
ते॥ करोतु॥ कुरुतां॥ अकरोत्॥ अकुरुता॥ येच॥ कृञ् उलोपो यादौ प्रत्यये॥ कुर्यात्॥ कुर्वीत॥
क्रियात्॥ कृषीष्ट॥ अकार्षीत्॥ अकृत॥ अकरिष्यत्॥ अकरिष्यत्॥ संपरिभ्यां करोतौ भू
षरो॥ समवाच॥ संस्करोति॥ अलं करोतीत्यर्थः॥ संस्कुर्वन्ति॥ सद्यो भवन्तीत्यर्थः॥ संपूर्व
स्य क्वचिद्भूषरोऽपि सुद्॥ संस्कृतं भक्ष्णा इति ज्ञापकात्॥ उपात्तयति यत्नवैकृतवाकाध्याहा
रेषु च॥ कृञ् सुद्॥ चात्पागुक्तयोरर्थयोः॥ प्रतियन्तो गुणाध्याम्॥ विकृतमेव वैकृतं विकारः

मकौ.
९०

वाक्याध्याहार आकांक्षैकदेशप्रसाम। उपस्कृता कन्या। उपस्कृता ब्राह्मणाः। स्थोदकस्योपस्कुरु
ते। उपस्कृतं भुङ्क्ते। उपस्कृते वृते। वनुयाचने। वनुते। ववने। मनुश्चवबोधने। मनुते। मेने। मनिता।
अमनुत। मन्वीत। मनिषीष्ट॥ इति तनादिः॥ इकीन् इव्यविनिमये। क्वादिभ्यः श्ना॥ शेषोपवा
दः॥ कीराती। ईहल्यघोः॥ कीरातः॥ स्नाभ्यस्तयोरातः॥ कीरांति। कीरासि। कीराथिः॥
कीराथि। कीराभि। कीरावः। कीरामः। कीराते। कीराते। कीराते। कीराथे। की
नाथे। कीराथे। कीरो। कीरावहे। कीरामहे। चिक्राय। चिक्रीयतुः। चिक्रियुः। चिक्र
यिथ। चिक्रेथ। चिक्रिये। केता। केयति। केयते। कीरातु। कीराताम्। कीरातां। की

रामः
९०

गातां। कीरातां। कीरीयात्। किराता। कीयात्। केयीष्ट। अकेयीत्। अकेयीष्ट। अकेयीष्यत्। अके
ष्यत्। प्रीतृपरोकांतौ च। प्रीराति। प्रीराते। श्रीरूपाके। श्रीराति। श्रीराते। मीरुहिंसायां। प्र
मीराति। हिनुमिना। प्रमीराते। मीनातीत्याम्। ममौ। मिम्यतुः। ममिथ। ममाथ। मिमे। माता।
मास्पति। मीयात्। मासिष्ट। अमासीत्। अमासिष्टां। अमास्त। विज्रबंधने। सिनाति। सिनीते।
सिषाय। सिष्ये। सेता। स्कुत्रत्रापवरो॥ संभुसुंभुस्कंभुस्कंभुस्कृज्भश्च॥ श्रात्श्राकु
तोति॥ स्कुनुते। स्कुनाति। स्कुनीते। चुस्कावा। चुस्कुवे। स्कोता। अस्कोयीत्। अस्कोष्ट॥ सभा
दयश्चत्वारः सौत्राः सर्वरोधनार्थाः परस्मैपदिनः॥ हलः श्नः शातजो॥ सभान॥ जृसंभुसु

मकौ
९९

वुलुवुवुवुलुवुलुचुश्चिभाश्च॥ ज्ञेयइवा॥ वल्लभतरा॥ अस्तंभीतरा॥ अज्वंघने॥ पुनाति॥ पुनीते॥ यो
ता॥ कृजशब्दे॥ कुनाति॥ कुनीते॥ कविताः॥ इजहिंसायो॥ इराणाति॥ इराणीते॥ पूजपवने॥ पवादी
नोह्रस्वः॥ पूजलूजस्तृजृकृजृवृजृधूजृशृपृवृभृमृदृजृधृनृकृमृगृज्जारीलील्लील्लीरया
चतुर्विंशतेह्रस्वः॥ शिति॥ पुनाति॥ पुनीते॥ पविता॥ लूजृछेदने॥ लुनाति॥ लुनीते॥ स्तृजृत्र्या
छादने॥ स्तृणाति॥ स्तृणीते॥ तस्तारा॥ तस्तारतुः॥ तस्तरे॥ स्तरिता॥ स्तरीता॥ स्तृणीयात॥ स्तृणी
त॥ अतइद्वातोः॥ स्तीर्यात॥ स्तरिषीष्ट॥ स्तीर्यीष्ट॥ सिचिपरस्मैपदेषु॥ अस्तारीत॥ अस्तारिष्टं
अस्तारिषुः॥ अस्तारिष्ट॥ अस्तीर्य॥ कृजहिंसायो॥ कृणाति॥ कृणीते॥ चकारा॥ चकरो॥ वृज्व

रामः
९९

रशो। वराति। वराति। ववार। ववरे। वरिता। वरीता। उदाद्ये। तुत्पमा। वूर्यान्। वरिषीष्ट। वूर्याष्ट
अवारीन्। अवारिष्टो। अवारिष्ट। अवरीष्ट। अवूर्य। धून्। कं। पने। धुनाति। धुनीते। इधविथ।
इधोथ। इधुविव। धोता। धविता॥ सुसुधून्। भः। परस्मैपदेषु॥ अधावीत्। अधविष्ट॥ ग्रहउ
पादाने। गृह्णाति। गृह्णीते। जग्राह। जगृहे। ग्रहोलिदिदीर्घः॥ एकाचोयहेर्विहितस्तेदोदीर्घा
नतुलिदि। ग्रहीता। गृह्णातु। गृह्णाता। ग्रह्यात्। ग्रहीषीष्ट॥ स्पनेतिनवद्विः। अग्रहीत्। अग्र
गृहिष्टो। अग्रग्रीयात्। कुयनिष्कर्षे। कुह्नाति। कोषिता॥ निरः। कुयः। वलादेराद्घातुस्ते
ङ्वा॥ निष्कोषिता। निष्कोष्टा। निरकोषीत्। शलश्चपधादितिकसः॥ निरकुशत्। अशभो

मकौ.
९२

जने। अघ्नाति। आश। अशिता। अघ्नातु। अशाना। ज्ञावबोधने॥ ज्ञाजनीरिति जादेशः॥ जानाति। ज
ज्ञौ। पृपालनपूरणयोः। पूराति। श्रुहिंसायां। श्रृणाति। श्रृष्ट्वां ह्रस्वोवेति पक्षे यरा। शश्र
तुः। शशरतुः। जृवयो हानौ। जृणाति। मुषमेये। मुघ्नाति। मोषिता। पुषपुष्टौ। पुघ्नाति। पो
पिता॥ वन्धवन्धने। वध्नाति। ववन्ध। ववंधिथ। वेधा भत्स्यति॥ अभान्त्सीत्। अवाभ्नाम्। अ
भान्तुः। क्लिश्रविवाधने। क्लिघ्नाति। क्लेशिता। क्लेश्ट। अक्लेशीत्। अक्लिशत्। वृड् संभ
क्तौ। वराणीते। ववे। ववृष्टे। वरिता। वरीता। अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवृतः॥ इति क्वादिः॥ चुरस्ते
ये॥ सत्पापपाशरूपवीणातुलश्लोकशेनालोमन्वचवर्मवर्णाचूराचुरादिभ्योणिच्॥ स्वा

रामः
९२

र्थे॥ पुगंतेतिगुणा। सनाद्यनाइतिधातुत्वमं। तिप्रशवादिगुणायादेशौ॥ चोरयति। शिचश्च॥ शि
जेतादात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रीयाफले॥ चोरयते। चोरयामास॥ चोरयिता। चोर्यात्। चोरयिषी
ष्ट॥ शि श्रीतिचङ्। शौचङीतिह्रस्वः॥ चङीतिधित्वे॥ हलादिःशेषः॥ दीर्घानद्योरित्यभ्यास
स्यदीर्घः॥ चचूचुरत्॥ चितिस्मृत्प्रां॥ चिंतयति। अचिचिंतत्। चिंतेतिपठितव्येइदित्कररांशि।
चःपाक्षिकत्वेलिङ्गं॥ तेनचिंत्यादित्यादेशेनलोपोना। चिंतति। चिंतेदित्यादि॥ यत्रसंकोचे। यंत्र
यति। यंत्रेतिपठितुंशक्यं। यन्तुइदित्करराद्यंत्रतीतिमाधवेनोक्तं। नचिंत्यं॥ एवंकुद्विअ
नृतभाषरो। तत्रिकुटुंबधाररो॥ मंत्रिगुप्रपरिभाषरो। तंत्रयते॥ मंत्रयते। एतौआत्म

मकौ.
९३

नेपदिनौ॥ स्फुडिपरिहसि। स्फुराडयति। पीडचुवगाहे॥ भानभासभासदीपजीवमोलपीडामन्मर
साम्॥ एवामुपधायाहृस्वोवाचङ्परैरौ॥ अपीपिडित्। अपिपीडित्। प्रथपरव्याने। प्राथयति
॥ अत्रस्मृदत्तरप्रथमुदस्तृप्तशो॥ एवामभासस्पाकारश्चङ्परैरौ। इत्वापवादः। अपप्र
थत्। पृथप्रक्षेये। पर्थयति॥ उर्म्त॥ उपधायाऋवर्णोऽप्यऋद्वाचङ्परैरौ॥ इररागमपवादः
अपीपृथत्॥ अपपर्थत्। लुंठस्तेये। लुंठयति। अलुलुंठत्॥ तडआघाते। ताडयति। अतीतड
त्॥ मडिभूखायां हर्षेच। मराडयति। अममंडत्॥ भडिकल्पारो॥ भराडयति। अवभराडत्॥
छर्दवमने॥ छर्दयति। अचछर्दत्॥ चुदसंचोदने। चोदयति। अचूचुदत्॥ पालरक्षरो। पा

रामः
९३

लयति। त्र्यपीपलत्। पूजपूजायां। पूजयति। अपपुजत्। कृतसंशब्दनेः॥ उपधायाश्च॥ धातोर्भृ
नश्त्। रघरत्वे॥ उपधायां चेति दीर्घः॥ कीर्तयति। अचि कृतत्। अचिकीर्तत्॥ स्नेच्छ अयक्ता
यां वाचि। स्नेच्छयति। त्रिमिस्नेच्छत्॥ ईडस्तुतौ। ईडयति॥ पिडि संघाते। पिराडयति॥ रुषरो
षे। रोषयति। अरुरुषत्। तुलउन्माने। तोलयति॥ अत्तुलत्। श्रुत्वमाने॥ श्रुत्वयति। अ
श्रुश्रुत्वत्। घुषिरु अविशब्दने। घोषयति। अज्रघुषत्॥ पटपुटलुटतुजिमिजिपिजिलु
जिभजिलघिन्नसिपिसिकुसिदसिकुशिघटघटिहृहिवर्हवहृगुपधूपविच्छचीवपुथलो
कलोचृणादकुपतर्कहृत्तुवधुभाषार्थाः॥ पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुज्जयति। एवप

मकौ.
९४

रेयां। घाट् घटि। घराटयति॥ नाग्लोपिशास्त्रदिताम्। शिञ्चयेलापिनःशास्त्रे ऋदितांचोपधाया ह्रस्वो
नचङ्परैरौ॥ अलुलोकत्। अलुलोचत्। वर्तयति। वर्द्धयति। आधृयाद्वा। इतडुर्द्ध्वविभाषित
शिञ्चः॥ धृषधातुमभिव्याप्प। युजपृचसंयमने॥ योजयति। योजति। अयौक्षीत्॥ पर्वयति॥
पर्वति। पर्विता। अपर्वीत्॥ अर्चपूजायां॥ अहमर्षरो। साहयति॥ सएवायं नागः सहतिक
लभेभ्यःपरिभवम्॥ वृज्वररो॥ वारयति। वरति। वरते। जृवयोमौ शेषयति। शेषति। शेषा
॥ अशिक्षत्। तपदाहे॥ तापयति। तपति। तप्ता। तृपतृप्नौ। तर्पयति। तर्पति॥ हिंसिहिंसायां
हिंशयति। हिंशति। अहर्पूजायां। छदअपवाररो। छादयति। छदति। छदते॥ धृजृकंप

रामः
९४

हा ३/ आरयति जयति जयते शिञ्चया सर्वे
५ पयोगे ३

ने॥ धून् प्रीतिर्नृक॥ रौधून् नयति॥ धवति॥ धवते॥ प्रीतिर्नृक॥ प्रीतिर्नृक॥ प्रीतिर्नृक॥ प्रीतिर्नृक॥
वचपरिभाषणो॥ वाचयति॥ वचति॥ वक्ताः॥ अवाक्षीत्॥ मानपूजायां॥ मानयति॥ मानति॥ मानि
ता॥ भूषाप्रौ॥ आत्मनेपदी॥ भावयते॥ भवते॥ निचसंनियोगेनैवात्मनेपदमित्येके॥ भवति॥
मार्गश्चैषरो॥ ध्वषप्रसहने॥ ध्वषयति॥ ध्वषति॥ अथादन्ताः॥ कथवाक्यप्रबंधने॥ अलो
पः॥ अचः॥ परस्मिन्पूर्वविधौ॥ परनिज्ञेजादेशः॥ स्थानिवत्स्यात्स्थान्भूतादचः॥ पूर्वत्वेन दृष्ट
स्यविधौ कर्तव्ये॥ इति स्थानिवत्त्वान्नोपधाया दृष्टिः॥ कथयति॥ अलोपित्वादीर्घसत्त्वज्ञावो
नः॥ अचकथत्॥ गनसंख्यानो॥ गनयति॥ ईचगणाः॥ अभ्यासस्य चादच्चङ् परेणो॥ अजी॥

मको.
९५

गणान्। अजगणान्। रचप्रतियत्ते। रचयति। अररचत्। करगतौ संख्यानेच। कलयति। अचक
लत्॥ महपूजायाम्। महयति॥ सूचपैश्रुत्ये। सूचयति॥ अघोपदेशत्वात्तयः॥ अ सुसूच
त्॥ कुमारक्रीडायाम्। कुमारयति। अचुकमारत्। उनपरिहर्तुने। उनयतिः। ओः युयराजीति सूत्रेप
यथोरिति वक्तव्येवर्गप्रत्याहारजयहोर्लिंगम्॥ शिञ्चच्चादेशो नद्धित्वे कर्तव्येति। यत्र धिरुक्ता
वभ्यासोत्तरखंडस्याश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठतरूपे वा अवरोल्लभ्यते तत्रैवायं निषेधः॥ ताप
कस्य सजातीयोपेक्षत्वात्॥ तेनाचिकीर्त्तयित्वादि सिद्धम्॥ प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वे। तत उत्तर
खण्डे अल्लोपः। औननत्। ध्वनशब्देने। ध्वनयति। अदध्वनत्॥ सूत्रवेष्टने। सूत्रयति। सूत्रप्र

समः
९५

स्ववरो॥ मूत्रयति॥ अदंतत्वसामर्थ्याशिञ्चिकल्पः॥ मूत्रयति॥ आगर्वादात्मनेपदिन॥ पदगतौ॥ पद
यते॥ अपपदत॥ गृहग्रहरो॥ मृगअन्वेषरो॥ मृगयते॥ शूरवीरविक्रान्तौ॥ शूरयते॥ वीरयते॥ ग
र्वमाने॥ गर्वयते॥ इतिचुरादिः॥ स्वतंत्रःकर्त्ता॥ क्रियायांस्वातंत्र्येणाविवक्षितोर्थः॥ कर्त्तास्पात्र
तत्प्रयोजकोहेतुश्च॥ कर्त्तृप्रयोजकोहेतुसंज्ञः कर्त्तृसंज्ञश्च॥ हेतुमतिच॥ प्रयोजकव्यापारि
प्रेरणादौवाच्यधानोर्शिच॥ भवन्तंप्रेरयतिभावयति॥ श्रोः पुयराज्यपरे॥ सनिपेरयदंगत
द्वयवोयोऽभ्यासस्तस्यातश्चात्पवर्गवर्गयराजकारेस्ववरापरेषुपरतः॥ अवीभवत्॥
अपीपवत्॥ मूड्वंधने॥ अमीभवत्॥ अमीयवत्॥ रुशब्दे॥ अरीरवत्॥ अलीलवत्॥ अजी

मको.
९६

जवत्। पुयराजीति किं॥ नुनावयिषति॥ अपरे किं। वुभूषति॥ स्ववति शृणोति इवति प्रवति स्र
वति चवतीनां वा॥ एषामभासोकारस्येत्वे वा सनि चवतीनां परे धात्वक्षरे परे॥ अमिस्ववत्
असुस्ववत्। इत्यादि। अवरणी परे किं। शुश्रूषते। शिजंता शिच। परत्वाद्दृष्टौ प्राप्तायां॥
रापलोपावियङ् यरागुसावृद्धिदीर्घभाः पूर्वविप्रतिषेधेनेति रािलोपः॥ चोरयति॥ रौच
टीति ह्रस्वः। दीर्घो लघोरिति दीर्घः॥ नचो ग्लोपित्वाद्द्वयोरप्यसंभवः। राणाकृतिनिर्देशात्
अचचुरत्॥ इओश्चिगतिवृद्धौः॥ रौचसंश्चजेः॥ सत्परे चङ् परे चरौ श्रयतेः संप्रसारणां वा
स्यात्। संप्रसारणां तदाश्रयंच कार्यवलवदिति वचनात्संप्रसारणम्॥ अश्रशवत्। अलघुत्वा

रामः
९६

अतिष्ठिपत्रः तजिघ्रतेर्वा उपधायावालोपः ४

नदीर्घः। अशिश्चयत। संभुसिबुसंहांचडि॥ उपसर्गादेयांसस्येनस्याच्चडि। अवातसंभत
पर्यसीषिवत। न्यसीषहृत्। स्वापेश्चडि॥ रापन्तस्यस्वपेश्चडि। संप्रसारणं॥ अस्त्रसुपत्॥ हन
स्तोऽचिस्मलोः॥ चिराल्वर्जेजितिगिति। घातयति॥ अतिहीव्रीरीक्रीयीक्ष्मायातांपुङ्गो॥
स्थापयति॥ तिष्ठतेरित्। उपधायाइत्वंचङ्परंगो॥ अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्॥ शाच्छासा
ह्राव्यावेपांयुक्॥ रौ॥ शाययति। अशीशयत्। ह्राययति॥ हः सम्प्रसारणम्॥ सन्परेचङ्परं
चरौ॥ कारणादिनांवा॥ चङ्परंगो उपधायाह्रस्वावा॥ रापन्ताः करारराभराश्रगालुपहेटः घ
इभाष्ये। ह्रायिवाशिालोटिलोपयश्चत्वारोधिकान्पासे॥ वाशिालोठी अण्यत्र॥ इत्थंकारणाद

मकौ
९७

योधादश॥ अजुहवत्। अजुहवत्। पाययति। लोपः। पिवतेरीच्। भासस्य॥ पिवतेरुपधायालो
पः। स्यादभासस्य ईदन्तादेशश्चङ्। परेरौ॥ अपीप्यत्॥ पातेरौ। लुग्वक्तव्यः॥ पुकोपवादः। पा
लरक्षरो। पालयति॥ वोविधूननेनुक्॥ रौ। वाजयति। कं पे किं। केशान्वापयति॥ शदेर
गतौतः॥ रौ। शतयति। गतौतु। शादयति। गौर्विंदः। गमयतीत्यर्थः॥ रुहः। पीन्यतरस्या॥ रौ।
रोपयात्। रोहयति। दोषोरौ॥ इष्यतेरुपधायाउत्स्यारौ। दूषयति। वाचित्रविरागे॥ विरा
गोप्रातता॥ चिन्तं दूषयति॥ दोषयति। वाकामः॥ उभौ। साभासस्य॥ साभासस्यानितेरुभौ
नकारौ। शात्वे प्राप्नुते। निमित्ते सति। प्रारिणात्। रौ। गमिरवोधने॥ इगाः। गमयति। बोध

रामः
९७

नेतु। प्रत्याययति॥ घटचेष्टायां॥ घटादयो मितः॥ जनी जृषुक सुरंजोऽमंताश्च॥ मितः। ज्वल हूल
ललनमा मनुपसर्गादेयां मित्वंवा॥ नकम्पमिचर्मा। अमंतत्वात्पाप्नं मित्वमेयां न। यमोऽपरिवे
घरो॥ मित्वंन॥ स्वदिरवपरिभां च। मित्रा मितं ह्रस्वः॥ घटादीनां ज्ञपादीनां चराणां वुपधाया
ह्रस्व। घटयति। ज्ञपज्ञाने ज्ञापने च। ज्ञपयति। अजी घटत्। अजी ज्ञपत्। रभेरशस्त्रिदोः॥ तु
मचि॥ लभेश्च॥ अरंभत्। अललंभत्। ईर्षयति। ईर्ष्यते स्मृतीयस्मेति वक्तव्यम्। तृतीय
व्यंजनस्पृतीयैकाचशतिवार्थः॥ आद्येयस्य धित्वं वारयितुमिदम्॥ द्वितीये त्वजादेर्धि
तीयस्मेत्यस्यापवादतया संनंते प्रवर्तते॥ ऐर्षियत्॥ द्वितीयव्याख्यायां शिजेता च्छडिः ष

मकौ.
९८

एवाभासे श्रूयते। हलादिः शेषात्तद्वित्वे तु द्वितीयस्यैव॥ तृतीयाभावेन प्रकृतवर्तिका प्रवृत्तेः। ऐ
रिष्यत्॥ इति शिजंत प्रक्रिया॥ धातोः कर्मणाः समानकर्तृकादिच्छायां वा॥ शेषिकर्मणो धा-
तोरिषिगौककर्तृकात्स च्छायां वा॥ पठ्यत्तायां वाचि। इट्॥ सन्यङेः॥ सन्ननस्य यङ् न्तस्य
च प्रथमस्यैकाचो द्वे लो जादे सु द्वितीयस्य॥ सन्यतः॥ पठितुमिच्छति पि पठिष्यति। कर्मणाः
किं। गमनेनेच्छति। समानकर्तृका किं। शिष्याः पठन्ति तीच्छति गुरुः। वायुहराणां धाका-
मपि। शैषिकान्मतुवर्थाया च्छैषिको मतुवर्थिकः। सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्ततान्न सन्ति
स्याते। तेन पि पठिषितुमिच्छतीति वाक्यमेव॥ लुङ् सनोर्घस्त्वृ॥ सः स्याद्भधातुके॥ सस्यतः

रामः
९८

इकोऽन् इगंताऽन्नादिः सन् किं कर्तुं मिच्छ
ति चिकीर्षति निघासति सवनेच २

स्वात्सादावार्धधातुके॥अनुमिच्छति निघत्सति॥एकाचशतिनेट्॥अज्जनगमांसनि॥अजं
तानां हने रजादेशगमेश्च दीर्घाऽन्नादौ सनि॥इगोगमिः स्वात्सनिनतुबोधने निगमिषति
बोधनेतुपतिषिषति॥इङ्श्च॥गमिः सनि॥अधिजिगांसते॥रुदविदमुषयहिस्वपिप्रच्छः
संश्च॥एभ्यः सन्त्वाचकितास्तः॥रुरुदिदिषति॥विविदिषति॥मुमुषिषति॥सनियगुहो
श्च॥ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्चसनइराना निघृक्षति॥हलन्ताच्च॥इकसमीपाद्वलः परोऽन्नादिः स
न्किन्त्वा॥गुहसंवरणो॥जुघृक्षति॥मुषुप्सति॥किरश्चपञ्चभ्यः॥कृगृहृधृङ्प्रच्छएभ्यः स
नइट्॥पिपृच्छिषति॥चिकरिषति॥जिगरिषति॥अत्रेठोदीर्घोनेच्छः॥पूर्ववत्सनः॥स

मकौ
९९

नः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्ननादप्यात्मनेपदं स्यात्। दिदरिष्यते। दिधरिष्यते। वुभ्रयति॥ सनी-
वनर्द्धभ्रुज्जदंभुश्रीस्रयूराभरज्ञाविसनाम्॥ इवनेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा॥ ह्रोः श्रुड्नु-
नाशिकेच॥ सतुकस्पृहस्पवस्पचक्रमात् शडुट् एतावादेशौ सौऽनुनासिके क्कोऽरुलादौ
ङितिच। यरा॥ द्वित्वं। ड्युषति। दिदेविषति। स्तौतिरणोरेव षराभासात्॥ अभासेराः
परस्पस्तौतिरापनयोरेव सस्पयः षभूते सनिनान्यस्यातुष्टुषति। सिसाधयिषति। स्तौ-
तिरणोः किम्॥ सुसुषति। सिसेविषति॥ आप्रज्ञपृधामीत्॥ एषामचर्इत्स्यात्सादौ स-
नि॥ अत्रलोपोभासस्य॥ सनिनिमेत्पारभयडक्तं तत्राभासलोपः॥ आप्नुमिच्छति॥

रामः
९९

इप्सति॥ अर्द्धितुमिच्छति ईर्त्सेति॥ अर्द्धिष्यति॥ विभ्रज्जिष्यति॥ विभर्ज्जिष्यति॥ विभ्रक्षति
॥ विभर्क्षति॥ दंभश्च॥ दंभेरच इत्सा दीच्च सा हो सनि॥ हलन्तादित्पत्र हल्य हरां जातिप
रेनेनसनः कित्वात्तलोपः॥ धिप्सति॥ धीप्सति॥ दिदंभिष्यति॥ शिश्रीष्यति॥ शिश्रियिष्यति॥
उदोद्योत्पुत्त्वमासुस्वूर्षति॥ सिस्वरिष्यति॥ युषूर्षति॥ यियविष्यति॥ विभाषोर्गो इति डि
त्॥ उर्गुत्तुविष्यति॥ उर्गुनविष्यति॥ उर्गुनूष्यति॥ विभरिष्यति॥ वुभूर्षति॥ जिज्ञपयिष्यति
शीप्सति॥ सिसनिष्यति॥ सिसासति॥ आसंकायां संचक्रवः॥ आमुमूर्षति॥ तनिपतिदरि
दातिभ्यः सनोवेड्वाच्यः॥ तितनिष्यति॥ तनोतेर्विभाषा॥ उपधाया दीर्घोऽह्ला हो सनि॥

मकौ
१००

नितं षति। तितं षति। कूलमियति षषि॥ संनिमीमा घुरभलभशकपतपदामचइस॥ सादौ सं
नि। अभासलोप। पित्तेति। दिदरिदि षति। दिदरिडा सति। मुचोकर्मकस्य गुरोवा॥ सादौ
संनि अभासलोपः। मुमुक्षते। मोक्षते वा वत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्य किं। मुमुक्षति वत्स
कृष्णः। इट् संनिवा॥ वृड् वृज् अभाभृदन्ताचसन इड् वो॥ विवरिषते। विवरीषते। वुवूर्षते।
विवरिषति। तितरिषति। तितरीषति। तितीर्षति। स्मिपूड् रंज्वसां सति॥ स्मिपूड् अत्र्यंज
जू अशरभ्यः सन इट्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। अंजिजिषति। अशिशि
षति। उपगोपने। तिजनिशने। कितनिवांसे रोगापनयने च। मानपूजायां। वधवन्धने। दानख

रामः
१००

राडने। शानते जने। शुप्तिर्जकिङ्गः सन्॥ मान्वधदान् शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य॥ सूत्रद्वयोक्ते
भ्यः सन्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च गुपे निन्दायां॥ तिजेः क्षमायां॥ कितेर्वाधीप्रतीका
रे नियहेत्यपनयनेनाशने संशये च। मानेर्निशासायां। वधेश्चित्रविकारे। दाने रार्जवे। शाने
निशाने। गुपिप्रभृतयः किङ्किन्नानिन्दाद्यर्थकास्वाऽनुदानेतः॥ दानशानौ तु स्वरिते तौ। ए
ष्वर्थे व्येते नित्यसन्ननाः। अर्थानरेत्वननुबन्धकाश्चुरादयः। अतुवन्धकस्य केवलेऽचरिता
र्थत्वात्सन्ननात्पदव्यवस्था॥ धातोरित्यविहितत्वात्सन्तोऽत्र नार्द्धधातुकत्वं। तेनेङ्गुरौ न
। जुगुप्सते। तिति क्षते चिकित्सति। मीमांसते। विभत्सते। दीर्क्षसति। दीर्क्षसते। शीशोसति

मकौ
१०१

शीशांसते। शिचितु। गोपयति। गोपयते। इति सन्नन प्रकृत्या॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासम
भिहारेयङ्॥ पौनः पुन्ये भृशार्थे च यो न्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ्॥ गुणायङ्लुकोः॥ अभा
सस्य॥ डि-इ-तत्त्वादात्मनेपदं। पुनः पुनरतिशयेन वा भवति। वोभूयते। वोभूयाञ्चक्रे। अत्र
भूयिष्ठ। धातोः किं। आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात्॥ तेन वुवो वचिरित्यादि। एकाचः किं। पुनः
पुनर्जागर्ति। हलादे किं। भृशमीक्षते। नित्यं कौटिल्ये गतौ। गत्यर्थं कौटिल्ये एव यङ् न तु
क्रियासमभिहारे दीर्घोऽकितः॥ अकितीभासस्य दीर्घायङ्लुकोः। कुटिलं व्रजति वा व्र
ज्यते। यस्याहलः। हलः परस्य यस्य लोपः स्यादा र्द्धधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः। वा

रामः
१०१

वज्राच्चक्रे। वावजिता। रीङ्मृतः। अकृष्णकारेऽस्य सार्वधातुकसकारे चोचपरेऽमृदना ऊ
स्परीङ्देशः। इकृञ्करो॥ चेकीयते। रीगृङ्पथस्पच॥ धातोरभ्यासस्परीगागमोयङ् लु
कोः॥ वरीहृत्पते। वरीहृतांचक्रे। वरीहृतिता॥ शुभ्रादिषु च। नरीनृत्पते। नरीगृत्पते। रीगृ
त्पत इति वाच्यम्। वरीहृत्पते॥ लुपसदचरजपजभदहृशगृभ्योभावगर्हयाम्॥ रभ्योधा
त्वर्थगर्हयामेव यङ्॥ गर्हितं लुपतिलो लुप्पते॥ सासद्यते॥ चरफलीश्च॥ अनयोरभ्यासस्या
तोऽनुकयङ् लुकोः। नुगित्पनेनानुस्वारोपलक्ष्यते। सचपदान्तवधाच्यः॥ वापदान्तस्येति यथा
स्यात्॥ उत्तरस्यातः॥ चरफलो रभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यलुङ्कोः॥ हलिचेति दीर्घः॥ चचू

मकौ.
१०२

र्यते। चंचूर्यते। पस्फुल्यते। पंफुल्यते॥ जपजभदहदशभञ्जपशांश्च॥ एषोमभ्यासस्पनुकयङ्
लुकोः। गर्हितं जपति। जंजणते। इत्यादि॥ ग्रायङि॥ गिरते रेफस्पलत्वं यङि॥ गर्हितं गिर
ति। जेगिल्यते। सूचिस्त्रिभूयद्यत्पश्रौतिभ्यो यङ्वाच्यः॥ सोसूच्यते। अटपठगतौ। अ
अटायते। यङि च॥ अर्त्तः संयोगादेश्च अर्दन्ताङ्गस्पगुणो यङि॥ यकारपरस्य रेफस्पनदि
त्वनिषेधः॥ अगार्यते॥ अगारिता। अशाशपते। डुरो नूयते॥ सिचो यङि॥ सस्पयो नानि
सेसिच्यते॥ नकवतेर्यङि॥ अभ्यासस्पचुत्वं न। कोकूयते। कौतिकुवत्पोस्तु। चिकूयते। हं
तेहिंसायां यङि श्रीभावे वाच्यः॥ जज्ञीयते। हिंसायां किं॥ जुगतो नुनासिकांतस्य॥ अदन्ता

रामः
१०२

भ्यासस्यनुक्यङ्लुकोः॥ जंघंन्यते। त्रयङ् यिक्रिति॥ शिङ्ः। शाशय्यते॥ स्वपिस्वमिवेज्जां
यङी॥ संप्रसारणा॥ सोष्यते। सेसिम्पते। वैवीयते। नवशः॥ संप्रसारणा॥ वावस्यते। चायः
की॥ चिकीयते। ईश्राध्मोः। जेध्रीयते। देध्रीयते। नीग्वञ्चुसं सुध्वं सुभुसुकसपतपदस्क
न्दास्॥ एषामभ्यासस्यनीग्वङ्लुकोः॥ अकितइत्युक्तेर्नदीर्घः॥ वनीवच्यते। सनीस्वस्य
ते। इनीध्वस्यते। वनीभ्रस्यते। चनीकस्यते। पनीपत्यते। पनीपयते। चनीस्कथ्यते॥ इति
यङंतप्रक्रिया॥ यङेचिच॥ यङेचिप्रत्यये लुक् स्यात्। चकारानंतं विनापि क्वचित्। अत्र
नैमिक्तिको यमनरंगत्वादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाददित्वं॥ अभ्या

मकौ
१०३

सकार्ये।धातुत्वान्नडादयः॥शेषात्कर्तरिपरस्मैपदं॥चर्करितं चेत्पदादौपाठाच्छपोलुक्॥यङोवा॥यङं
तात्परस्यह्लादेःपितःसार्वधातुकस्येड्वास्यात्॥भ्रसुवोरितिनिषेधोयङ्लुकिभाषायांन॥वो
भ्रतुतेतिक्तेइतिछन्दसिनिपातनात्॥वोभवीति॥वोभोति॥वोभूतः॥वोभुवति॥वोभवीषि॥वोभोषि
॥वोभूथ॥वोभूथ॥वोभवोमि॥वोभवोवभूव॥वोभवामास॥वोभविता॥वोभविष्यति॥वोभवीतु॥वो
भोतु॥वोभूतात्॥वोभूतां॥वोभूवतु॥वोभूहि॥वोभवानि॥अवोभवीत्॥अवोभोत्॥अवोभूतां॥अवो
भवुः॥वोभूयात्॥वोभूयातां॥वोभूयुः॥वोभूयात्॥वोभूयातां॥गातिस्थेतिचिलुक्॥यङोवेती
दृषक्षगुणावाधित्वान्नित्यत्वाङुक्॥अवोभविष्यत्॥जगमिति॥जंगंति॥अनुदानेत्पनुनासि

रामः
१०३

कलोपः॥जङ्गतः।जग्मति।म्वोश्च॥जगन्वः॥तिपाशपानुबन्धेननिर्दिष्टंयङ्गो नच॥यत्रैकाङ्गग्रह
रां चैवपञ्चैतानिनयङ्गुकि॥१॥ इतिवचनान्नश्चिनयेधः।जंगमिता।अनुनासिकलोपस्याभी
यत्वेनासिद्धत्वात्तहेलुक॥जंगहि।मोनोधातोः।अजंगत्।अजंगमीत्।अनुबन्धनिर्देशान्नञ्
रङ्॥अजंगमीत्।रुयिकौचलुकि॥अङ्पधस्यधातोर्भासस्यरुक्।रिक्।रीक्।स्युर्मेङ्गुकि॥
अतश्च॥अदन्धातोर्पितथा॥वर्धतीति।वरिहतीति।वीहतीति।वर्वति।वरिवर्ति।वरीव
र्ती।वहजः।वर्धतति।वर्वर्तामास।वर्वर्तिता।गगानिर्दिष्टत्वात्तद्व्यश्चतुर्भाशतिना।वर्व
र्तिष्यति।अवर्वतीत्।अवर्वत्।सिपिदश्चेतिरुत्वपक्षेरोरि।अवर्तः।गगानिर्दिष्ट

मकौ.
१०४

त्वारङ्गन। अचर्वतीत् ३। चर्वरीति। चरिरीति। चरीरीति। चर्वर्ति। चरिर्वर्ति। चरीर्वर्ति। चर्वतः ३।
चर्वति ३। चर्वराज्यकार ३। चर्वरिता ३। अचर्वरीत् ३। अचर्वः ३। चर्वयात् ३। आशिषिरिङ्। च
र्क्रियात् ३। अचर्वरीत् ३। मृतश्चेति तपरत्वात्तेह॥ चाकर्ति। चाकरीति। चाकीर्त्तः। चाकिरति।
चाकीर्हि। चाकराणि। अचाकरीत्। अचाकः। अचाकीर्त्ता। अचाकरुः। अचाकरीत्। अचाका
रिष्टं। तातरीति। तातर्त्तात्पादि॥ इति यङ् लुगन्ताः॥ सुप आत्मनः कच। इषिकर्मण एषि
तुरात्मसंवधिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे कञ्चा॥ सुपीधातु प्रातिपदिकयोः॥ एतयोरवयव
स्य सुपो लुक् स्यात् कचिच॥ अचर्वीत्यर्हः॥ अचात्मनः पुत्रमिच्छति तपुत्रीयति मान्त प्रह

रामः
१०४

निकसुवन्नादव्ययाच्चकञ्ज॥ किमिच्छति॥ इदमिच्छति॥ स्वरिच्छति॥ अशनायोदनधनायाव
भुक्षापिपासागर्द्धेषु॥ एतेकञ्जानिपात्यते॥ अशनायति॥ उदन्यति॥ धनायति॥ बुधुक्षादौकिं
॥ अशनीयति॥ उदकीयति॥ धनीयति॥ अश्वक्षीरवृषलवराणामात्मपीतौकचि॥ एषां कच
चः मुक॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां॥ अश्वस्यतिवडवा॥ वृषस्यतिगौः॥ क्षीरलवरायो
र्लालसायां॥ क्षीरस्यति॥ वातः॥ लवरास्यति॥ उद्युः॥ सर्वपातिपदिकानां कचिलालसायां
सुगसुकौ॥ दधिस्यति॥ दध्यस्यति॥ नक्येः॥ कचिकचिचनोतमेवपदंनान्यत॥ राजीयति॥
नोतमेवेति किं॥ वाचति॥ हलिच॥ गीर्यति॥ पूर्यति॥ घातोरित्येव॥ तेनेहन॥ दिवमिच्छति

म. को.
१०५

दिव्यति॥ कस्यविभाषा॥ हलः पर्योः क्यच् क्यजे लोपो वार्द्धधातुके। आदेपरस्य॥ आतो लोपः॥
तस्य स्याति वद्वा चोपधायागुणाः। समिधिता। समिध्विता। काम्यं च॥ उक्तविषयेका
म्यच्॥ पुत्रकात्मनश्छति पुत्रकाम्यति। पुत्रकाम्यिता॥ उपमानादाचारे॥ उपमानात्क
र्मणा। सुवन्तादाचारेथे क्यच्॥ पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रं। विष्णुयति द्विजं॥ सर्वपा
तिपदिकेभ्यः क्तिच्वावक्तव्यः॥ अतोऽगरो। क्लृप्तश्वाचरति। क्लृप्ति। स्वश्वाचरति स्वति।
सस्त्रौ॥ अनुनासिकस्य क्विर्भ्रूलोः क्ति॥ अनुनासिकांतस्योपधाय दीर्घः कौर्भ्रूलादौ
क्ति॥ इदमिवाचरति। इदमति॥ राज्ञेवाचरति। राजानति। इहृन्तिनितिनियमानेहोपधा

रामः
१०५

यादीर्घः॥ पन्थाश्वाचरति। पथेनति। मथेनति॥ कर्तृक्यङ्सलोपश्च॥ उपमानात्कर्तुः सुव-
नादाचारैर्धेक्यङ्वासांतकर्तृवाचकस्यलोपोवा॥ क्यङ्वेत्युक्ते पक्षेवाकं। सन्नियोगसिद्धा-
तांसहवांप्रवृत्तिः सहवातिवृत्तिरितिक्यङ्सलोपयो सहैव प्रवृत्तिः॥ लोपश्च व्यवस्थितः॥
ओजसोऽशरसोऽनित्यमितरेषां विभाषया॥ क्लृप्ताश्वाचरति क्लृप्तायते। ओजायते। अश-
रयते। यशायते। यशस्पते। विद्यायते। विदस्पते। आचारे अवलम्बक्रीवहोडेभ्यः छित्वाव-
क्तव्यः॥ वायहृणादाक्यमपि। अवगल्भादयः पचाद्यजंताः। क्विप्संनियोगेनानुदात्तत्वमनु-
नासिकत्वेचाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते। तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीते। होङते। भूतपूर्वादप्य-

म को.
१०६

तेकाचभाम्॥ एतद्वार्तिकारंभसामर्थ्यात्॥ अवागल्भञ्चके। लीवाञ्चके॥ होशञ्चके। उप
सर्गसमानाकारं पूर्वपदं थातु संज्ञां प्रयोजके प्रत्ययेचिकीर्षिते। पृथक्क्रियते। तेन गल्भशब्दा
त्प्रागद्। अवागल्भत। अवागल्भिष्ट॥ लोहितादिडाञ्चकप्र॥ वाक्यस्य॥ क्प्रवन्तात्परस्मैपद
म्। अलोहितो लोहितो भवति। लोहितायति। लोहितायते। ननु चारणसामर्थ्यात्काम्पचश्
वक्येषोपिककारः कुतो न श्रूयते॥ तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्॥ पठपठयते। पठपठयते॥ क
ष्टायक्रमरो॥ चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेत्येक्यङ्॥ कष्टायक्रमते। कष्टायते॥ पापं कर्तुं
मुत्सहतश्चतुर्थः। सत्रकक्षकष्टकृच्छुगहनेभ्यः। कर्तव्येचिकीर्षीयां। कर्तव्यं पापं चिकीर्षति स

राम.
१०६

त्रायते। कक्षायते॥ कर्मगोरोमेथतपोभ्यां वर्तिचरो। कर्मीभूताभ्योरोमेथतपोभ्योऽक्र
मेणवर्तनायाञ्चररोचार्थे क्यड् स्यात्॥ रोमेथं वर्तयति रोमेथायते। हनुचरणा इति वा
च्ये॥ चर्वितस्याक्क्यपुनश्चर्वणमित्यर्थः। नेह॥ कीटोरोमेथं वर्तयति। तपसः परस्मैप
दंच॥ तपश्चरति तपस्पति॥ वाघ्योऽभ्यामुद्धमते॥ वाघ्यमुद्धमति वाघ्यायते॥ उष्मायते
। फेनाच्चेति वक्तव्यं॥ फेनायते॥ शब्दवैरकलहाभुकं रावमेद्येभ्यः कररोः॥ रभ्यः कर्मभ्यः क
रोत्यर्थे क्यङ्॥ शब्दं करोति शब्दायते॥ मुद्दिन इर्दिनति हारेभ्यश्च॥ मुदिनायते। इर्दिनाय
ते। ग्रीहायते॥ प्रातिपदिकाद्वात्त्वर्थे बहुलमिष्टवच्च। प्रातिपदिकेन्द्रात्त्वर्थे निचृस्पदि

म. को.
१०७

येयथाप्रातिपदिकस्यैवडावरभावठिलोपविन्मनुवृत्तोपयरादि लोपप्रस्थस्फाद्या
देशभसंज्ञास्तदस्मावपि सुः॥ पटुमाचरेपठयति। परत्वाद्ब्रह्मसत्पठिलोप। अपीपठ
त्। रौचडीत्पत्रभावेतुद्वंद्वेर्लोपोवलीयानिति स्थितं। अपयठत्। पुच्छभाणः चीवरणि
ड॥ पुच्छाडुदसनेव्यसनेपर्यसनेच॥ विविधो विरुद्धो चोत्क्षपणो व्यसने। उत्पुच्छयते॥ प
रिपुच्छयते। भांडात्समाचयते। सभांडयते। समवभांडत्॥ चीवरदर्जनेपरिधानेचासं
चीवरयतेभिक्षुः॥ मुंडमिश्रश्चक्षुःशालवरावतवस्त्रहलकलकृततूलाभ्योणिच॥ कृ
जर्थे॥ मुराडकरोतिमुंडयति। वताद्राजनतन्निवृत्त्योः पयःश्रुदानंवावतयति। वस्त्रात्समा

रामः
१०७

च्छादने। संवस्रयति॥ हल्पादित्यो गृहरो। हरिकल्पो रदन्तत्वे चति पात्पंते। हलिं वा गृह्णा
ति हलयति। कलयति। महद्बलं हलि। कृतं गृह्णाति कृतयति। तूस्तानि विनिहन्ति वि
तूस्तयति। तूस्तं केश इत्येके। जटो भूताः केश इत्यन्ये। पापमित्यरे। सत्पार्थवेदानामाप
गवक्तव्यः॥ सत्पापयति। अर्थापयति। वेदापयति। पाशं विमुंचयति। विपाशयति। रूपं
पश्यति रूपयति। विरायो पगायति उपवीरायति। तूलं नानुकुलात्पुनृतूलयति। तृणाग्रं
तूलेनानुघर्षयतीत्यर्थः। श्लोकैरुपसृत्युपश्लोकयति। सेनयाभियति अभिसेनायति। लो
मात्पुनर्मास्त्रं लोमयति। त्वचं संवरणो। पचायच। त्वचं गृह्णाति त्वचयति। वर्मेनाशनस्य

म. को.
१०८

ति संवर्मयति। वर्णां गृह्णाति वर्णयति। चूरीं रिवध्वंसति अवचूर्णयति॥ इति नामधा-
तुप्रकृत्या॥ कराडूवादिभ्यो यक॥ सम्भोधा तु भ्यो नित्ये यक स्यात् स्वार्थे॥ कराडुज्जगाच्च वि-
ध्वंसो। कराडूयति। कराडूयते। इत्यादि। कर्त्तरि कर्म व्यतिहारे॥ क्रियाविनिमये घो न्ये-
कर्त्तर्यात्मनेपद स्यात्। व्यतिलुनीते। अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः॥ न गति हिंसा-
र्थेभ्यः। व्यतिगच्छति। व्यतिपूनि। हरते रप्रतिषेधः। संप्रहरंते राजानः॥ इतरेतरान्यो-
न्यां पपदाच्च। परस्य रोपपदाच्चेति वक्तव्यं॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वाच्य-
तिलुनन्ति। निर्विशः॥ निविशते। परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवकी-

रामः
१०८

गीते। विपराभाजेः॥ विजयते। पराजयते॥ कीडोसं परिभ्यश्च॥ चाडाडः॥ अत्र कीड
ते। संकीडते। आकीडते। समोऽकुजने॥ संकीडते। कुजनेतुं संकीडति चक्रं॥ आगमे
क्षमायां॥ रांपतस्पेदं ग्रहाणां॥ आगमयस्व तावत्॥ मात्वरिष्टा इत्यर्थः। शिक्षेर्जिज्ञासा
यां॥ धनुर्विशि। क्षते॥ धनुर्विषयज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः। वृत्तिमर्गतायने।
खक्रमः॥ वृत्तिरप्रतिबन्धः। अचिक्रमते बुद्धिः। सर्ग उत्साहः। अध्ययनाय क्रमतेः॥
क्रमेतेमिच्छास्वार्थः। स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः॥ आडः उद्गमने॥ अक्रमते सूर्यः। ज्योति
रूपमनश्चिवाच्यम्॥ नेह। आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्॥ वेपादविहरणे॥ साधु विक्रम

मकौ.
१०९

तेवाजी। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां॥ प्रारंभेऽनयोस्तुत्यार्थता॥ प्रक्रमते। उपक्रमते। समर्थाभ्यां किं।
प्रकामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः॥ अनुपसर्गाद्वा॥ क्रामति। क्रम
ते॥ अपहृवेशः॥ शतमपजानीते॥ अपलपतीत्यर्थः॥ युक्कर्मकाच्च॥ सर्पिषो जानीते।
सर्पिषो पायेन प्रवर्तन्त इत्यर्थः॥ समवप्रविभ्यः स्थः॥ संतिष्ठते॥ अवतिष्ठते। प्रतिष्ठ
ते। वितिष्ठते। आङ्ः प्रतिज्ञायाम्॥ शब्दं नित्यमांतिष्ठते। प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च॥ गोपी
कृष्णायतिष्ठते॥ आशयं प्रकाशतीत्यर्थः॥ संशयाकर्णादिषु तिष्ठते यः॥ कर्णादीन्नि
र्गतत्वेनाश्रयतीत्यर्थः॥ उदीनूर्ध्वकर्मणि॥ मुक्तावुत्तिष्ठते। अनूर्ध्वेति किं। पीठ इति

रामः
१०९

वृत्ति। उपान्मंत्रकरो॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते॥ मन्त्रकरो किम्। भर्तारमुपतिष्ठति यौ
वनेन। उपोद्देवपूजासंगतिकररा मित्रकररा पथिस्थितिवाचम्॥ आदित्यमुपतिष्ठते।
गंगायमुनामुपतिष्ठते। रथीकानुपतीष्ठते। मित्रीकरोतीत्यर्थः। पंथाः सुघ्नमुपतिष्ठते।
प्राप्नोतीत्यर्थः॥ बालिप्सायाम्। भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठति उपतिष्ठते वा॥ उद्दिभ्यां तपः॥
श्रु कर्मकादित्येव। उत्तपते। वितपते। दीप्यत इत्यर्थः। स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तम्॥ उत्तप
ते। वितपते पाणिं। हेन। सुवर्णमुत्तपति॥ आडेयमहनः॥ आहते। श्रु कर्मकात्स्वांगकर्म
कादित्येव। नेह। परस्य शिर आहनि॥ आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्॥ हनो वधादेशो बालुङि

मकौ
११०

आवधिष्ट। आवधिषतो॥ आवधिषत॥ हनःसिच॥ कित्। अनुनासिकलोपः॥ आहतः। आह-
सातो॥ आहसत॥ यमोगंधने॥ चिचुकित्। गंधनं सूचनं परदोषाविस्तरां॥ उदायत। गंधने
किं। उदायं रत्नपादम्। आहृष्टवानित्यर्थः॥ समोगस्पृच्छिभ्याम्। अकर्मकाभ्यामित्येव। सं-
गच्छते॥ वागमः॥ गमः पौंश्लादीलिङ्। सिचैवाकितौस्तः॥ संगसीष्टः। संगंसीष्ट। समग-
त। समगंस्त। समृच्छते। अकर्मकाभ्यांकिम्। ग्रामं संगच्छति। विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसं-
स्थानम्॥ वेनेरेवग्रहणं। संविने। संविदते॥ वेनेर्विभाषा॥ वेनेः परस्परादेशस्यातो रुडाग-
मोवा। सविदते। संविदते। संपृच्छते। संस्वरते। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादी

राम.
११०

नांकथमकर्मतेतिचेत्। शृणु। धातोरर्थान्तरेवनेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्॥ प्रसिद्धेरविवक्षात्।
कर्मणोऽकर्मिकाक्रिया॥ वहतिभारं। नदीवहति। स्पंदनइत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धे
यथा॥ मेघोवर्षति। कर्मणोऽविवक्षातोयथा। हितान्नयः संशृणुते सकिंप्रभुः॥ संमाननो
त्संजनाच्चार्यकर्ताज्ञानभृतिविगणानवयेषुनियः॥ शास्त्रेनयत। दण्डमुन्नयते। उक्षि
पतीत्यर्थः। माडवकमुपनयते। नत्वन्नयते। कर्मकरानुपनयते। करंविनयते। एतेदेयं
भागम्परिशोधयतीत्यर्थः। शतंविनयते। धर्मार्थंविनियुक्तेइत्यर्थः। उपसर्गादस्यत्पू
र्योर्वेतिवाचम्। बंधनिरस्यतिनिरस्यते। समूहति। समूहते। उपसर्गाद्ब्रुत्वउहतेः॥ या

मकौ
१११

दौकृति। वस्त्रसमुत्थात्। अभिसमुत्थः॥ निसमुपविभोहः। निहृत्यते। स्पृष्टायामाहुः। कृष्णश्चा
रणमाहृत्यते। स्पृष्टायोकिं। पुत्रमाहृत्यति॥ उद्वृत्तः सकर्मकात्। धर्ममुच्चरति। उल्लंघ्याच्छ्रु
तीत्यर्थः॥ समस्तृतीयायुक्तात्॥ रथेन संचरते॥ दाराश्च साचेच्चतुर्थ्यते॥ समो दारास्तृती
यातेन युक्ता इत्तं स्यात् तृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थः। दास्या संयच्छते कामी॥ उपायमः स्वकारो॥
स्वकरां स्वीकारः। भार्यामुपयच्छते॥ विभावोपयमते॥ यमः सिचृकिद्या विवाहेर्थे॥ रा
मः सीतामुपायत। उपायंस्तवा। उद्वोढेत्यर्थः॥ ताश्रुस्मृद्भशंसनः॥ सन्नता मेघा प्राग्वत्
धर्मं जिज्ञासते। श्रुश्रूयते। सुस्मर्यते। दिदृक्षते॥ नाउनोर्त्तः। पुत्रमनुजिज्ञासति॥ प्रोपाभ्या

रामः
१११

पुनरयज्ञपात्रेषु॥पयुंक्ते।उपयुंक्ते।स्वराद्यन्तोपसर्गादितिवाच्यं॥उद्युक्ते।नियुंक्ते।अयज्ञपा
त्रेषुकिं।द्वन्द्वन्पविपात्राणिप्रयुनक्ति॥समःश्रावः।सश्रातेशस्त्रम्॥गंधनावक्ष्येपरासे
वरासाहसिकप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषुकृजः॥गन्धनंहिंसा।उत्कुरुते।सूचयतीत्य
र्थः।अवक्षपरांभर्त्सनं।शपनोवर्तिकासुदाकुरुते।भर्त्सयतइत्यर्थः।हरिसुपकुरुते।से
वते।परदारान्प्रकुरुते।तेषुसहसाप्रवर्तते।एधोदकस्योपस्कुरुते।गुणमाधने।कथाः
प्रकुरुते।प्रकथयतीत्यर्थः।शतंप्रकुरुते।धर्मार्थेविनियुक्ते।एषुकिम्॥कटंकरोति॥इ
त्पात्मनेपदप्रक्रिया॥शेषात्कर्तरिपरस्येपदम्॥श्विः।श्वियति।विभाषाश्वेः॥संप्रसारणा

मकौ

११२

मालिटियडि च। शुशावा। शुश्रुवतुः। श्रयतेर्लिघभासलक्षणाप्रतिषेधः॥ शिश्रुयाया शिश्रुयतुः
॥ शिश्रुयुः। श्रयात्। नृत्तं चित्वा। श्रयतेरः॥ अडि। अश्रत्। अश्रः। विभाषेति चङ्। अ
शिश्रुयत्। अश्रयीत्॥ अनुपाभां कृञः॥ कर्तृगे फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात्॥
अनुकरोति। पराकरोति। अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ क्षिपप्रेरणो। स्वरितेत्। अभिक्षिपति॥
प्राद्वहः॥ पवहति॥ परेर्मृषः॥ परिमृष्यति। व्याङ्परिभ्योरमः॥ विरमति। आरमति। उपाच्चा
मज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितरापर्थो यम्॥ विभाषाऽकर्मकात्॥ उ
पादमेः परस्मैपदं वा स्यात्॥ उपरमति। उपरमते। निवर्ततर्ह्येत्यर्थः॥ बुधयुधनशजनेङ्

रामः
११२

प्रडश्रुभोगोः। एभ्यो रापनेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। शिचश्चेत्पस्यापवादः। बोधयति पश्ये। बोध
यति काष्ठानि। नाशयति डः। खे। जनयति सुखे। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः। प्रावयती। आव
यति॥ क्रीड्जीनां गौ। आत्वं स्यात्। अध्यापयति॥ गौचश्च डे॥ सन्परे च ड् परे गौ इङ्गे गा
ङ्वा। अध्वजीगपत्॥ अध्यापिपत्। कापयति। जापयति। निगरगाचलनार्थं भ्यश्च। निगार
यति। चलयति। अदेः प्रतिषेधः। आदयते देवदत्तेन। अगावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्
॥ रापन्तात्परस्मैपदम्॥ शैते कृष्णस्तंगोपीशाययति। नपादम्याश्च सपरिमुहुरुचिर्नृतिव
दवसः। एभ्यो रापनेभ्यः परस्मैपदन्त। पापयते। दमयते। दमयते। आया मयते। आयास

मकौ
११३

यते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। धेत उपसंख्यानम्। धापयते। अकर्त्रे
भिप्राये शेषादिति परस्मैपदस्य देवावत्तान्नाययति पयः॥ इति पदव्यवस्था॥ भावकर्म
गोः॥ लस्यतङ्गनौ लः॥ सार्वधातुक्यक॥ भावकर्मवाचिनिसार्वधातुके धातोर्त्यकस्यात्
॥ भावः क्रिया। सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मभ्यां सामानाधिकरण्याः भावा
त्यथ मपुरुषः॥ तिङ्वाच्यक्रियायाश्च द्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतिर्न द्विवचनादिकम्
। किन्तु एकवचनमेवोत्सर्गतः॥ त्वयामयाश्च नैश्वभूयते॥ वभूवे॥ स्पसिचसीयुट्तासि
खुभावकर्मगोरूपदेशे ऋनग्रहदृशोवाचिरवदिट्च॥ उपदेशे योचतदन्तानां हनादी

रामः
११३

नांचचिरीवांगकार्यवासात्स्यादिषुभावकर्मरोगमात्मानयोः स्यादीनामिडागमश्च। चिराव
ज्ञावपक्षेभयमिदं॥ चिरावज्ञावाट्टुद्धिः। भाविता। भविता। भाविष्यते। भविष्यते। भूयताम्।
अभूयत्। भूयेता। भाविषीष्ट। भविषीष्ट॥ चिराभावकर्मरोगः॥ त्वेष्टिरासाज्ञावकर्मवाचि
तेपरे। अभावि। अभाविष्यत। अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः। अनुभूयते आनन्दश्च
त्रेणान्वयामयाचा अनुभूयते। अनुभूयते। त्वे अनुभूयसे। अहं अनुभूये। अन्वभावि॥
अन्वभाविषातां। अन्वभविषातां। शिलोपः। भाव्यते। भावयान्त्रके। भावयान्त्रके। भावयान्त्रके। भाव
यामासे। चिरावदिट्वाभिभयचेनासिद्धत्वाशिलोपः। भावयिष्यते। भाविष्यते। भाव्यतां॥

मकौ.
११४

अभावत।भावेत।भावयिषिष्ट।भावयिषिष्ट।अभावि।अभावविषाताम्॥अभावयिषाताम्॥बु
भूष्यते।बुभूषाञ्चक्रे।बुभूषिता।बुभूषिष्यते।बोभूयते।अकृत्सार्बधातुकेतिदीर्घः।स्त्रयते
विष्नुः।स्त्रावितास्त्रोता।स्त्राविष्यते।स्त्रोष्यते।अस्त्रावि।अस्त्राविषातां।अस्त्रोषातां।गुरो
तीतिगुराः।अयते।स्मर्यते।अच्छतमितिगुराः।आरे।सस्मरे।उपदेशग्रहणाच्चिरा
वदित्॥आरिता।अर्ता।स्मारिता।स्मर्ता॥नलोपः।स्वस्यते।ससंसे।इदितस्तु।नयते।इज्य
ते॥ततोतेर्यकिं॥आदन्तादेशोवास्यात्॥तापते।तन्यते॥तपोनुतापेच॥त्रेश्चिरानकर्मक
र्त्तरिअनुतापेच।अन्वतप्रपापेन।घुमास्येतीत्वं।दीयते।धीयते।ददे।दधे॥आतोयु

रामः
११४

कचिराकृतोः॥ अदत्तानां युगागमश्चिराज्ज्ञातिरुक्तिरिति वा दायिता दत्ता दायिषिष्टा दामी
ष्टा अदायि अदायिषातां अदिषातां शम्यते मोहो मुकुं देन॥ चिरामुलोदीर्घो न्यतरस्यां
॥ चिरापरैरामुल्यरेचरौ मितामुपधाया दीर्घावा॥ शामिता शमिता शमयिता शामिष्यते
शमिष्यते शमयिष्यते रांपतत्वाभावे शम्यते मुनिना॥ नो दानोपदेशस्य मानस्यानाच
मेः॥ उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिराज्ज्ञातिरुक्तिरिति वा असमि॥ अदमि उदात्तोपदेशेति किं
अगामि मानस्येति किं अवादि अचमेति किं आचामि अनाचमिकमिव मीनां मिति
वक्तव्यम् अकामि अचामि॥ भंजेच्च चिरा नलोपो वा अभजि अभजि लभ्यते वि

मकौ
११५

भाषाचिरामुलोः॥लभेर्नुम्।अलंभि।अलाभि।यदाकर्मैवकर्तृत्वेनविवक्षितज्ञतास
कर्मकारणमपित्र्यकर्मत्वात्कर्तरिभावेचलःकर्मवत्कर्मणानुल्यक्रियः॥कार्यतिदे
शोयंकर्मस्थयाक्रियमायातुल्यक्रियःकर्ताकर्मवत्॥तेनयगात्मनेपदंचिरावदिट्च
सुः।पचतेफलम्।भिद्यतेकाष्टं।अपाचि।अभेदि।भावेतुभिद्यतेकाष्टेनाभूषावाची
नाकिरादीनांसन्तानांचयकचिरौ।चिरावदित्चनेतिवक्तम्।अलंकुरुतेकन्या।अ
लमकृत।अवकिरतेहस्ती।अवाकीर्ष्ट।अवाकिरिष्ट।गिरते।अगीर्ष्ट।अगारिष्ट।आ
दियते।आहत।किरादिस्तुदाद्यंतर्गणाः।चिकीर्षतेकटः।अचिकीर्षिष्ट॥तपस्तपः

रामः
११५

कर्मकस्यैवः॥कर्ताकर्मवत्तत्तत्पत्तेतपस्तपसः॥अर्जयतीत्यर्थः॥अतप्रातपःकर्मकस्यैवति
किम्॥उत्तपति सुवर्ण सुवर्णकारः॥सकर्मकाराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥अजाग्रामं नयति॥
इहि पयोर्वहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यं॥न इह स्तु न मां य कचि र्गौ॥एषां कर्मकर्तारि य
कचि र्गौ न॥शप्॥तश्च लुक्॥गौः पयो इध्॥अचः कर्मकर्तारि॥अजंता च त्ते श्चिरावा क
र्मकर्तारिते परे॥अकारि॥अकृता इहश्च॥तथा॥अदोहि॥अडुध॥लुग्वेति कर्मस्य लुक्
पक्षेयं॥अधुक्षत॥उडवरः फलं पच्यते॥कुषिरंजोः प्राचांश्च न्यारस्यै पदं च॥अनयोः क
र्मकर्तारि नय क किन्तु शान्यारस्यै पदं चात्मनेपदापवादः॥कुष्यति॥कुष्यते पादः॥रज्यति

मकौ.
११६

रज्यतेवस्त्रम्यगविषयेतुनास्यप्रवृत्तिः। कोषिवीष्ट। रंशीष्ट॥ इतिभावकर्मप्रकृत्या॥ अभि
ज्ञावचनेलृट्॥ स्मृतिबोधिन्युपपदेभूतानद्यतनेधातार्लृट् लङोपवादः। वसनिवासे। स्मर
सिक्कह्नगोकुलेवत्सामः। एवंबुध्यसेचेतयसइत्यादिप्रयोगेपि॥ नयदि। यद्योगेउक्तन्न
। अभिज्ञानासियद्यनेत्रभुञ्जमहि। विभाषासाकांक्षश्चेद्भात्वर्थः॥ स्मरसिक्कह्नवनेव
त्सामस्तत्रगाश्चारयिष्यामः। वासेलक्षणां चारणां लक्ष्यम्। पक्षेलङ्। परोक्षेलिट्। च
कार। उत्तमपुरुषेचित्तविशेषादिनापारोक्ष्यं। सुप्ताहंकिलविललापोऽत्यन्तापह्नवे
लिङ्वक्तव्यः। कलिङ्गेष्ववाप्तीः॥ नाहंकलिंगानृजगाम॥ प्रह्नेचासन्नकाले॥ पृच्छ

रामः
११६

मानेर्थे लिङ् विषये लङ् लिटौ सन्नासन्नकाले। अगच्छत्किम्। जगाम किम्। लट् स्मे॥
लिटोपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः॥ अपरीक्षेच्च॥ भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे। एवं
स्मपिताब्रवीति॥ तनौ पृष्ठप्रतिवचने॥ भूते लट्॥ अकार्यः किम्। ननु करोमि भो॥ न
न्वीर्विभाषा। अकार्यः किम्। न करोमि। नाकार्यम्। अहं नु करोमि। अहं च कार्यम्। पु
रिलुङ् चास्मे॥ पुरायोगे भूतानद्यतने वालुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे। पक्षे यथा प्राप्तम्। व
सन्तीह पुरा छात्राः। अवात्सु। अवसन्तु। उषुर्वा॥ अस्म इति किम्। यजति स्म पुरा। भवि
ष्यतीत्यनुवर्तमाने। यावत्सुरा निपातयोर्लट्॥ यावद्भुक्ते। पुराभुक्ते। निपातयोः

मकौ.
११७

किम्॥ यावद्दास्यते। तावद्भोक्षते। करणभूतयापुण्यास्यति। विभाषाकदाकर्त्तव्यः। लट्
स्यात्। कदाकर्हिवाभुंक्ते मोक्ष्यते भोक्ता वा॥ वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवद्वा॥ वर्तमाने
ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वासुः। कदा आगतोसि। अयं आ
गच्छामि। आगमं वा। कदा गमिष्यति। एष गच्छामि। एष गमिष्यामि वा॥ आशंसा
या भूतवच्च॥ भविष्यत्काले भूतवद् वर्तमानवच्च प्रत्यया वासु राशंसायां। देवश्चेद
वर्षिद्वर्षति वर्षिष्यति वाधान्यमवाप्स्मवपामवप्स्यामो वा॥ क्षिप्रवचने लृट्। वृष्टि
श्चेत्क्षिप्रमाश्रुत्वरितं वा आयास्यति शीघ्रं वप्स्यामः॥ आसंसा वचने लिट्। आशं

रामः
११७

सावाचिनुपपदेभविष्यतिलिङ् स्थात्तभूतवत्। गुरुश्चेङ्पेयादासंसेअधीयीय॥ हे
तुहेतुमतोर्लिङ् वास्यात्। कृह्णनमेच्चेत्सुरंवायात्। कृह्णनस्पतिचेत्सुरंवायास्पति॥
भविष्यतेवेष्पते। नेह। हन्तीतिपलायते॥ इच्छार्थेषुलिङ् लोटौ॥ इच्छामिभुंजीतभुंक्तां
वाभवान्। एवङ्कामयेप्रार्थये। कामप्रवेशनश्चितिवक्तव्यम्॥ नेह। इच्छन्करोति॥ लिङ्
च॥ समानकर्तृकेषुइच्छार्थेषु॥ भुंजीयेतीच्छति। विधिनिमंत्रणोतिलिङ्। विधिः प्रेरण॥
भृत्यादेर्निष्कृष्टस्यप्रवर्तनम्। यजेत॥ निमंत्रणानियोगकरण॥ आवश्यकेच्चाङ्गभोजना
दौदौहित्रादेःप्रवर्तनं। इहभुंजीत। आमंत्रणं कामचारानुज्ञा॥ इहआसीताअधीष्टः स

मकौ
११८

त्कारपूर्वको व्यापारः। पुत्रमध्यापयेत्। संप्रघ्नसंप्रधारणं। किं भो वेदमधीयो य उज्जतर्कम्। प्रा
र्थनं याच्वा। भो भोजनं लभेय। एवं लोटे॥ प्रेषाति सर्गं प्राप्नोति कालेषु कृत्वाश्च॥ प्रेषो विधिः
अति सर्गः कामचारानुज्ञा। भवता यदृश्यम्। चाल्लोटोऽनुकर्षणं प्राप्नोति कालार्थम्। भ
वान्प्रजतो॥ अहे कृत्यतृचश्च॥ याल्लिङ्। त्वकृत्वां वहेः॥ शक्ति लिङ्। शक्तौ लिङ्
स्याच्चात्कृत्वाः। त्वम्भारं वहेः॥ धातुसंबंधे प्रत्ययाः॥ धात्वर्थानां संबंधे येन काले प्रत्येया
उक्तास्ततो न्यत्रापि स्युः॥ तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणा भूतक्रिया
वाचिभ्यः प्रत्ययाः॥ वसन्द्दर्शी। भूते लट् अतीतवाच्यकर्तृकर्तृकन्दर्शनमित्यर्थः। सी।

रामः
११८

मयाज्यस्यष्टौभविता॥सोमेनयक्ष्यमाणोयःपुत्रस्तत्कर्तृकंभवम्॥क्रियासमभिहा
रेलोद्गोहोहिस्त्वोवाचतध्वमोः॥पौनःपुरोपभृशार्थेचद्योत्येधातोर्लोद्गतस्यचहिस्वो
स्तस्तिङामपवादः॥तौचहिस्वोक्रमेणापरस्मैपदात्मनेपदसञ्ज्ञोस्तस्तिङ् संज्ञौचातध्व
मोर्विषयेतुहिस्वोवास्तः॥पुरुषैकवचनसंज्ञेनानयोरतिदिश्येतेहिस्वविधानसामर्थ्या
त्तेनसकलपुरुषवचनविषयेपरस्मैपदिभ्योहिःकर्त्रेरित्यात्मनेपदिभ्यःस्वोभावकर्म
कर्तृषु॥समुच्चयेत्यन्तरस्याम्॥अनेकक्रियासमुच्चयेद्योत्येपागुक्तंवास्यात्॥यथा
भिध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन्॥आद्येलोङ् विधानेलोङ्प्रकृतिभूतएवधानुरनुप्रयोज्यः॥स

मकौ
११९

मुच्चये सामान्यवचनस्य। समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुपयोगः स्यात्। अनुपयो
गाघथायथं लडादयस्ति वादयश्च। ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः
क्रियामसमिहारे देवाच्चे। याहिया हीतियांति॥ पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यंत स्यार्थः।
एककर्तृकं वर्तमानं यातीत्यस्य इति शब्दस्तु अभेदान्वये तात्पर्यं ज्ञाह्यति। एवं या
तः। यांति। याथः। याथ। यात यातेति यूयं याथ॥ याहिया हीत्ययासीत् यास्यति वा। अधी
स्वाधीस्वेत्यधीते। ध्वं विषये तु पक्षश्च अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे। समुच्चये शक्तुन्पि
वधानांः स्वादेत्यभ्यवहरति। अन्तमुड्श्च दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते तद्ध्वमोस्तु।

रूपः
११९

पिवत स्वादते तप्यवहरथे। भुङ्क्ते मास्वादध्वमित्यभावहरध्वे पक्षे तु हि स्वोऽत्र समु
चीयमानविशेषाणामनुपयोगार्थेन सामान्यनाभेदान्वयः। पक्षे शक्तुर्न पिवति धा
नाः स्वादतिः अन्नं भुङ्क्ते दाधिकमास्वादते। एतेन। पुरीमस्कन्दलुनीहितन्दनं मुष्ठा
णारत्नानि हरामराङ्गनाः॥ विगृह्य चक्रेन मुचिद्विषावलीय इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिव
न्दिवः॥ इति व्याख्यातम्॥ अवस्कन्दलवनादिरूपा भूतानश्च तपरोक्षा एककर्तृका अ
स्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्॥ इह पुनः पुनश्च स्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भूममूलकमेवः
॥ द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः। लोडनास्पदित्वापत्तेश्च। पुरीमव

म.को
१२०

त्वन्नेत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिदशुभमप्यव-पुरुषवचनसंज्ञे इहनेत्युक्तत्वा
त् ॥६३॥ इतिलकारार्थप्रक्रिया ४॥६३॥ इतितिङ्गप्रक्रिया ॥ समाप्ता जाता ॥ ॥

रामः
१२०

